

ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ ਅਰਜਨ ਵਿਸ਼ਾਦ ਯੋਗ

1.01 ਸ਼ਲੋਕ : ਪ੍ਰਤਰਾਸ਼ਟਰ ਉਵਾਚ : ਖ੍ਰੁਰਾਘ੍ਰ ਤਕਾਚ

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेताः युयुत्सवः। मामका पाण्डवाः च एव किम् अकुरुत संजय ॥

ਧਰਮ ਕ੍ਰੁਸ਼ੇਤ੍ਰੇ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰੁਸ਼ੇਤ੍ਰੇ ਸਮਵੇਤਾਗ ਯੁਯੁਤ੍ਸਵਹ।

ਮਾਮਕਾਹ ਪਾਂਡਵਾਹਚਏਵ ਕਿਮ੍ ਅਕੁਰੁਵਤ ਸੰਜਯ ॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪ੍ਰਤਰਾਸ਼ਟਰ ਉਵਾਚਹ : ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਬੋਲੇ। ਧਰਮ ਕ੍ਰੁਸ਼ੇਤ੍ਰੇ : ਧਰਮ ਦੀ ਧਰਤੀ (ਖੇਤਰ)। ਕੁਰੂਕ੍ਸ਼ੇਤਰ ਵਿਖੇ। ਸਮਵੇਤਾਗ : ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਯੁਯੁਤ੍ਸਵਹ : ਲੜਨ ਦੇ ਇੱਛਕ। ਮਾਮਕਾਹ : ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕ। ਪਾਂਡਵਾਹ : ਪਾਂਡੋਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਵੀ। ਕਿਮ੍ : ਕੀ। ਅਕੁਰੁਵਤਾ : ਕੀਤਾ, ਕਰਨਾ। ਸੰਜਯ : ਹੇ ਸੰਜੇ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਬੋਲਿਆ ਹੇ ਸੰਜੇ! ਧਰਮ ਦੀ ਧਰਤੀ, ਕੁਰੂਕ੍ਸ਼ੇਤਰ ਵਿਖੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਇੱਛਕ ਮੇਰੇ ਤੇ ਪਾਂਡਵ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ ?

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਧਰਮ ਕ੍ਰੁਸ਼ੇਤ੍ਰੇ ਕੁਰੂਕ੍ਸ਼ੇਤ੍ਰੇ = ਧਰਮ ਦੀ ਧਰਤੀ, ਕੁਰੂਕ੍ਸ਼ੇਤਰ ਵਿਖੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਯੱਗ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਕੁਰੂ ਨੇ ਵੀ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਸ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਧਰਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ○ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰੁਸ਼ੇਤ੍ਰੇ = ਕੁਰੂਕ੍ਸ਼ੇਤਰ ਵਿਖੇ। ○ ਸਮਵੇਤਾਗ = ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ, ਜਦ ਅਨੇਕਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਰੱਖੇ ਸੰਧੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨੂੰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸੂਈ ਦੀ ਨੌਕ ਜਿੰਨੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਪਾਂਡਵ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਏ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਬਲ ਸੀ। ਮੰਤਵ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਸੀ। ○ ਯੁਯੁਤ੍ਸਵਹ ਦੇ ਅਰਥ ਯੁੱਧ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਾਲੇ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੇਵਲ ਧਰਮ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਹੈ। ○ ਮਾਮਕਾ ਪਾਂਡਵਾਹ ਚਏਵ = ਪਾਂਡਵ ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸਮਾਨ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਮਕਾ ਦੇ ਏਥੇ ਅਰਥ ਕੌਰਵ ਤੇ ਪਾਂਡਵ ਦੋਵਾਂ ਲਈ ਹਨ। ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੌਰਵਾਂ (ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ) ਅਤੇ ਪਾਂਡਵ ਪੁੱਤਰਾਂ ਲਈ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਸਨੇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਏਸੇ ਲਈ ਮਾਮਕਾ ਤੇ ਪਾਂਡਵ ਪੁੱਤਰਾਂ ਲਈ ਪਾਂਡਵ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਵ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਪਾਂਡਵ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਨਾਲ ਏਵਸ਼ਬਦ ਲੱਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਪਾਂਡਵ ਤਾਂ ਧਰਮਾਤਮਾ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ○ ਕਿਮ੍ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅਰਥ ਹਨ ਵਿਕੱਲਪ, ਨਿੰਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ। ਏਥੇ ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਲਈ ਜਗਿਆਸਾ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪੁੱਛਣਾ ਉਸ ਲਈ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸੰਜੇ, ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਹੈ। ਸੰਜੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ। ਸੰਜੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਨਿਅੰਤਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਹੈ। ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟਵਾਦੀ ਖ਼ਰਾ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਸਤਿ-ਸੰਕਲਪ, ਬੇਲਾਗਤਾ, ਨੇਕ-ਨੀਤੀ ਉਸ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਿਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਵਿਆਸ ਜੀ ਨੇ ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਇਹ ਵਰਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੁੱਝ ਕੁਰੂਕ੍ਸ਼ੇਤਰ ਦੇ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਬੈਠਿਆਂ ਵਿਖਾਈ ਦੇਵੇਗਾ, ਤੇ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖੇ ਕੰਨੀ ਸੁਣੇ ਨੂੰ ਉਹ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਤੇ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ-ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਮਰਾਟ ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ (ਜਿਹੜੇ ਅੱਖਾਂ ਥੀਂ ਵੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ) ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਨਸ਼ਰ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਏਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਸਤਿ ਅਸਤਿ ਦੀਆਂ ਮਹਾਂਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ ਮੌਨ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੰਮਰਥ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪੀੜਤ ਮਨ ਵਿਆਕੁਲ ਹੈ। ਯੁੱਧ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਹੈ। ਕੁਰੂ ਬੰਸ ਦੀ ਧਰਤੀ ਕੁਰੂਕ੍ਸ਼ੇਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਧਰਤੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਮਾਮਕਾਹ ਅਥਵਾ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਸਵੈਮਾਨ ਦਾ ਹੰਕਾਰਮਈ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਪਾਂਡਵ ਲੜਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਸਮਝੌਤਾਵਾਦੀ ਹਨ ਪਰ ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ-ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਇੱਛਕ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੌੜਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕੌਰਵ ਹੀ ਲੜਨ ਲਈ ਉਤੇਜਿਤ ਹਨ, ਕਾਹਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਉੱਪਰ ਇਹ ਯੁੱਧ ਥੋਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ, ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਣ ਵਿੱਚ, ਉਸ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ।

1.02 ਸ਼ਲੋਕ : ਸੰਜੇ ਉਵਾਚ : ਸਙਘ ਤਕਾਚ

दृष्ट्वा तु पाण्डव-अनीकम्, वि-उद्धम दुर्योधनः तदा। आचार्यम् उप-सं-गम्य, राजा वचनम् अब्रवीत् ॥

ਦ੍ਰੁਸ਼ਟਵਾ ਤੁ ਪਾਂਡਵ ਅਨੀਕਮ੍ ਵ੍ਰੁਧਿਯਮ੍ ਦੁਰਯੋਧਨਾਹ ਤਦਾ।

ਆਚਾਰਯਮ੍ ਉਪ ਸੰਗਮਯ ਰਾਜਾ ਵਚਨਮ੍ ਅਬ੍ਰਵੀਤ੍ ॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸੰਜੇ ਉਵਾਚ : ਸੰਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਵਾ : ਵੇਖ ਚੁੱਕਣ ਪਿੱਛੋਂ। ਤੁ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਪਾਂਡਵਾ ਅਨੀਕਮ੍ : ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ। ਵ੍ਰੁਧਿਯਮ੍ : ਫੌਜੀ ਲਸ਼ਕਰ, ਸੈਨਾ ਦੀ ਹਥਿਆਰ-ਬੰਦੀ। ਦੁਰਯੋਧਨਾਹ : ਦੁਰਯੋਧਨ। ਤਦਾ : ਤਦ। ਆਚਾਰਯਮ੍ : ਅਧਿਆਪਕ। ਉਪ ਸੰਗਮਯ ਰਾਜਾ : ਰਾਜਾ ਕੋਲ ਜਾਕੇ। ਵਚਨਮ੍ : ਉਚਾਰਕੇ। ਅਬ੍ਰਵੀਤ੍ : ਕਿਹਾ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸੰਜੇ ਬੋਲੇ : ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਵਜ੍ਰ ਵਿਊਹ-ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਦੇਖ ਕੇ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਆਚਾਰੀਆ ਦੋਣ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਵਚਨ ਕਹੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ○ ਸੰਜੇ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਕਿਰਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਵਿਵਹਾਰ ਵੀ ਹੈ। ਸੰਜੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦਾ

ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹੀਣਾ ਹੈ। ਪੁੱਤਰ ਮੋਹ ਕਾਰਨ ਵਿਵੇਕ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ। ◦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਵਾ = ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਈ ਭੈਅ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਜੋ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਭੈਅ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ◦ ਤੁ - ਸ਼ਬਦ ਉਸੇ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। “ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰਾਜ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੰਕਾ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਨਾ ਹੋਵੋ।” ਇਹ ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੰਤੋਸ਼ ਭਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਸੰਜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ‘ਤੁ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ◦ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾਣਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਵਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ। ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਵਜਰ ਵਿਊਹ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਸੱਚਾਰੂ ਅਥਵਾ ਇੱਕ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਮਰਯਾਦਾ ਪਾਲਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖੜੀ ਸੀ। ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਸੀ। ਸੰਖਿਆ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੀ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਪਰਤਾਪੀ ਸੀ। ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਸੰਜਮ ਸੀ ਅਥਵਾ ਡਿਸੱਪਲਣ ਸੀ। ◦ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੁੱਤਰ ਮੋਹ ਤੇ ਆਪਣਾਪਣ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਕੌਰਵ-ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹੀਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਵਟਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਤਾਂ ਨਾ ਮਾਤਰ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਰੀਮੋਟ ਕੰਟਰੋਲ ਸੀ, ਜੋ ਉਹ ਚਾਹੇ, ਉਹ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਜੇ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ◦ ਆਚਾਰ੍ਯਮੁ ਉਪ ਸੰਗਮੁ = ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਪਹਿਲਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹਿੱਤ ਸੀ, ਨਾਲੇ ਉਹ ਪਾਂਡਵਾਂ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਦਵੇਸ਼ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਭਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਂਜ ਵੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਗੁਰੂ ਆਚਾਰੀਆ ਦਰੋਣ ਸਨ, ਗੁਰੂ ਸਤਿਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਦੂਰ ਖੜੇ ਗੁਰੂ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ-ਸਨੇਹ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਕਾਰਨ ਉਹ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਕੋਲ ਗਿਆ। ◦ ਵਚਨਮੁ ਪਦ = ਉਸ ਦੇ ਵਾਕ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ, ਬਹੁਅਰਥੀ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਭਰਪੂਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਨੇ ਵਚਨ ਮਾਤਰ ਹੀ ਕਿਹਾ ਪਰ ਅਰਥ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਡਰਿਆ ਘਬਰਾਇਆ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਸਹਾਰਾ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਆਚਾਰੀਆ ਦੋਣ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਹੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਮਣੇ ਖੜੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਸੰਜੇ ਵੱਲੋਂ ਵੇਖ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਘਬਰਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਆਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਅਰਥ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਦੋਸ਼ੀ ਜ਼ਮੀਰ ਨੇ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਹਨਤ ਪਾਉਣੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਾਰ ਚੁੱਕਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਅਜੇ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਯੁੱਧ ਲੜਨਾ ਹੈ। ਵਿਊ - ਦੇ ਭਾਵ ਅਰਥ ਇੱਕ ਮੱਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਪਾਂਡਵ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇੱਕ ਮੱਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਯੁੱਧ ਕਰਕੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੌਰਵ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਰਾਏ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਕਪਟ ਨਾਲ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਭੀਸ਼ਮ ਦੋਣ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂ ਯੋਧਾ ਯੁੱਧ ਲੜਨਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਵਿਊਸ਼ਕਤੀ ਪਿੱਛੇ ਏਕਤਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭੀਸ਼ਮ ਦੋਣ ਭਾਵੇਂ ਕੌਰਵਾਂ ਲਈ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਪਾਂਡਵ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵੱਲ ਸੀ। ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਤਾਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਬੰਦ ਸਨ। ਉਸ ਕੋਲ ਸੋਚਣ ਸਮਝਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰਣ ਦੀ ਸੂਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਅੰਨ੍ਹਾ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਪੁੱਤਰ-ਮੋਹ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੱਖਪਾਤੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਰਦਾਨ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਆਚਾਰੀਆ ਬਿਆਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਰਦਾਨ ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਇਹ ਵਰਦਾਨ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

1.03 ਸ਼ਲੋਕ :

पश्य एताम् पाण्डु-पुत्राणाम्, आचार्य महतीम् चमूम् । वि-उद्गाम् द्रुपद-पुत्रेण, तत्र शिष्येण धी-मता ॥

ਪਸ਼ਯਏਤਾਮੁ ਪਾਂਡੁ ਪੁਤ੍ਰਾਣਾਮੁ ਆਚਾਰ੍ਯ ਮਹਤੀਮੁ ਚਮੂਮੁ ।

ਵਿਊਡਾਮੁ ਦ੍ਰੋਪਦ ਪੁਤ੍ਰੇਣ ਤਵ ਸ਼ਿਸ਼੍ਯੇਣ ਧੀਮਤਾ ॥

◦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਪਸ਼ਯਏਤਾਮੁ ; ਵੇਖੋ, ਇਹ। ਪਾਂਡੁਪੁਤ੍ਰਾਣਾਮੁ : ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ। ਆਚਾਰ੍ਯ : ਹੇ ਗੁਰੂ। ਮਹਤੀਮੁ : ਮਹਾਨ। ਚਮੂਮੁ : ਫੌਜ। ਵਿਊਡਾਮੁ : ਸੈਨਾਪਤੀ ਵੱਲੋਂ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਫੌਜ। ਦ੍ਰੋਪਦ ਪੁਤ੍ਰੇਣ : ਦ੍ਰੋਪਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ। ਤਵ ਸ਼ਿਸ਼੍ਯੇਣ : ਤੁਹਾਡੇ ਹੀ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ। ਧੀਮਤਾ : ਗੁਣੀਂ ਲੋਕ।

◦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਹੇ ਗੁਰੂ ਦੇਵ! ਆਪਣੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਸ਼ਿਸ਼ ਦ੍ਰੋਪਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਊਹ ਰਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਾਂਡਵ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਮਹਾਨ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਵੇਖੋ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ◦ ਜਦੋਂ ਦੁਰਯੋਧਨ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਲਈ ਆਚਾਰੀਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਕੌਰਵਾਂ ਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹਨ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਏਥੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਜਤਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਂਡਵ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਇੰਜ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੜੀ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅਵੱਗਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਆਪ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖ ਲੈਣ। ਆਚਾਰੀਆ! ਗੁਰੂ ਲਈ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਸਤਿਕਾਰ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਸੂਚਕ ਹੈ ਕਿ ਆਚਾਰੀਆ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਲੇਪ ਪੱਖ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਸਾਂਝਾ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ◦ **ਤਵਸ਼ਿਸ਼੍ਯੇਣ - ਧੀਮਤਾ :** ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਲਈ ਪਦ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਨੂੰ ਸਰਲ ਸਾਂਝਾ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਬੜੀ ਚਤੁਰਾਈ ਨਾਲ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੈਨਾ ਦੀ ਵਿਊਹ ਰਚਨਾ ਆਪਦੇ ਹੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟ ਧਿਯਮਨ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਦ੍ਰੋਪਦ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਸ਼ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਤੋਂ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ (ਦਰੋਣ) ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵਿਊਹ ਰਚਨਾ ਰਚਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ◦ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟ ਧਿਯਮਨ ਦੀ ਥਾਂ ਦ੍ਰੋਪਦ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। ਦ੍ਰੋਪਦ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਸੀ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਉਸ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦੀ ਅੱਗ ਭੜਕਾਉਣ ਲਈ ਦ੍ਰੋਪਦ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਡਟ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰੇ। ◦ ਪਾਂਡੁਪੁਤ੍ਰਾਣਾਮੁ ਆਚਾਰ੍ਯ ਮਹਤੀਮੁ ਚਮੂਮੁ - ਪਸ਼ਯ - ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਂਡਵ ਪੁੱਤਰਾਂ ਲਈ ਆਪ ਸਨੇਹ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਉਹੋ ਪਾਂਡਵ ਪੁੱਤਰ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀ

ਸੈਨਾ ਦਾ ਵਿਊਹ ਰਚ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਵੱਡੀ ਯੋਜਨਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਨੇਹ ਨਹੀਂ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਰੋਪਦ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਸੀ ਪਰ ਕੌਰਵਾਂ ਕੋਲ ਗਿਆਰਾਂ ਅਕੌਕਸ਼ਹਿਣੀਆ ਸਨ। ਇੱਕ ਅਕੌਕਸ਼ਹਿਣੀ ਵਿੱਚ 29870 ਰਥ, 29870 ਹਾਥੀ, 65610 ਘੋੜੇ ਅਤੇ 101350 ਪੈਦਲ ਸੈਨਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਤਾਂ 7 ਅਕੌਕਸ਼ਹਿਣੀਆ ਹੀ ਸੀ। ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਜਿਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੱਧ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਇੱਕ ਮੱਤ ਵਾਲੀ ਮਰਯਾਦਾ ਯੁਕਤ ਸੀ। ਦਰਯੋਧਨ ਜਿਵੇਂ ਆਪ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਨੂੰ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਦੀ ਅਪਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਦੁਰਯੋਧਨ ਵੱਲੋਂ ਕਹੇ ਗਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਅੰਗਮਈ ਨਿਰਲੱਜਤਾ ਭਰਿਆ ਤਾਹਨਾ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਠੂਹਾਂ ਆਪਣੇ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਡੰਗ ਮਾਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਇੰਜ ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਪਣੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਉੱਪਰ ਤਿੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨੇ ਧਨੁਸ਼ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਕਲਾ ਸਿਖਾਈ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਅੱਜ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਉੱਪਰ ਵਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਮਿਲਕੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੋਣ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਲਤੀ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਡਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੀ ਪਾਂਡਵ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਪਨਾਹ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਅੰਗਮਈ ਤੀਰ ਚਲਾ ਕੇ ਅਚਾਰੀਆ ਦੋਣ ਦਾ ਮਨ ਪਾਂਡਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੋੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਚਾਰੀਆ ਦੋਣ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਨਫਰਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਉਸ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਲੱਛੇਦਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲ ਕੇ ਆਚਾਰੀਆ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਗੁੱਸਾ ਜਗਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਤੁਹਾਡੇ ਹੀ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ - ਸੈਨਾ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਪਿੱਛੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਕੇ ਯੋਧਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹੋ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਉੱਪਰ ਹਥਿਆਰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕਰਨਗੇ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਇਹ ਕਟਾਖਮਈ ਸ਼ਬਦ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋਣ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ਖ਼ਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਫੇਰ ਇਸ ਜ਼ਖ਼ਮ ਉੱਪਰ ਲੂਣ ਛਿੜਕਦੇ ਹਨ।

1.04 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅत्र शूराः महा-इष्वासਾः, भीम-अर्जुन-समाः युधि। युयुधानः विराटः च, द्रुपदः च महा-रथः॥

ਅੱਤ੍ਰ ਸ਼ੂਰਾਹ ਮਹਾ ਇਸ਼ਵਾਸਾਹ ਭੀਮ-ਅਰਜੁਨ ਸਮਾਹ ਯੁਧਿ।

ਯੁਯੁਧਾਨਹ ਵਿਰਾਟਹ ਚ ਦ੍ਰੋਪਦਹ ਚ ਮਹਾਰਥਹ॥

○ **ਸ਼ਬਦ-ਅਰਥ :-** ਅੱਤ੍ਰ : ਏਥੇ। ਸ਼ੂਰਾਹ : ਮਹਾਜਨ। ਮਹਾਇਸ਼ਵਾਸਾਹ : ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਧਨੁਸ਼ਧਾਰੀ। ਭੀਮ ਅਰਜੁਨਾ ਸਮਾਹ : ਭੀਮ ਅਰਜਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ। ਯੁਧਿ : ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ। ਯੁਯੁਧਾਨਾਹ : ਯੁਯੁਧਨ। ਵਿਰਾਟਹ : ਵੀਰਾਟ। ਮਹਾਰਥਹ : ਮਹਾਨ-ਰਥੀ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਏਥੇ (ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ) ਭੀਮ ਅਰਜਨ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਧਨੁਸ਼ਧਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ੂਰਬੀਰ ਯੋਧੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹਾਦਰ ਵਿਰਾਟ ਮਹਾਰਥੀ ਦ੍ਰੋਪਦ ਵੀ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਅਤ੍ਰ ਸ਼ੂਰਾਹ ਮਹਾ ਇਸ਼ਵਾਸਾਹ ਭੀਮ ਅਰਜੁਨ ਸਮਾਹ ਯੁਧਿ = ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ਼ਵਾਸਾਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਧਨੁਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਵੱਡੇ ਧਨੁਸ਼ਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਹਾਇਸ਼ਵਾਸਾਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਬਲਵਾਨ ਯੋਧੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਭੀਮ ਅਰਜਨ ਵਰਗੇ ਯੋਧੇ॥ ○ ਯੁਯੁਧਾਨਹ = (ਸਾਤ੍ਯਕਿ) ਨੇ ਅਰਜਨ ਤੋਂ ਅਸਤ੍ਰ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਸਿੱਖੀ ਸੀ। ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਰਜਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਰਹੇ, ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੀ ਨਾਰਾਯਣੀ ਸੈਨਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯੁਯੁਧਾਨਕਾ ਦਾ ਨਾਂ ਇਸ ਲਈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਦਰੋਣਆਚਾਰੀਆ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਪ੍ਰਤਿ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਵੇ। ○ ਵਿਰਾਟਹ ਚ = ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਨ ਸਾਡੇ ਪੱਖ ਦਾ ਵੀਰ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਦੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਹੋਈ। ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਮੇਹਨ ਅਸਤਰ ਨਾਲ ਮੋਹਿਤ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਅਸਾਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਗਊਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹੋ ਰਾਜਾ ਵਿਰਾਟ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਉਲਟ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਦਰੋਪਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਰਾਟ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਉਸ ਦੀ ਚਾਲਾਕੀ ਨਾ ਸਮਝ ਲਵੇ। ○ ਮਹਾਰਥਹ ਸ਼ਬਦ ਯੁਯੁਧਾਨ ਲਈ ਅਤੇ ਵਿਰਾਟ ਸ਼ਬਦ ਦਰੋਪਦ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਵਿਰਾਟ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਰੇਵ੍ਰਤ ਸੰਖ ਤੇ ਉੱਤਰ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ○ ਦਰੁਪਦਹ ਚ ਮਹਾਰਥਹ = ਆਪਣੇ ਤਾਂ ਦ੍ਰੋਪਦ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾਇਆ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਰਾਜਾ ਹਾਂ ਤੇ ਤੂੰ ਭਿਖਸ਼ੂ ਏਂ। ਫਿਰ ਤੇਰੀ ਮੇਰੀ ਦੋਸਤੀ ਕਿਵੇਂ ? ਵੈਰ ਭਾਵ ਨਾਲ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਉਹੋ ਦਰੋਪਦ ਆਪ ਨਾਲ ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੈ। (ਰਾਜਾ ਦਰੋਪਦ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਦਰੋਣਾ ਆਚਾਰੀਆ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ)

ਵਿਆਖਿਆ :- ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਵਿਰਾਟਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸੈਨਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਸੈਨਾਪਤੀ ਧਨੁਸ਼ਧਾਰੀ ਯੋਧੇ ਹਨ। ਦ੍ਰੋਪਦ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਰਥਵਾਨ ਹਨ। ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੁਰਯੋਧਨ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬੇਚੈਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਹੋਣੀ ਤੋਂ ਘਬਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਹਿਮ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰਲਾ ਡਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਯੋਧਾ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਡਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਯੋਧਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਡਰ ਜਾਵੇ। ਏਥੇ ਦੁਰਯੋਧਨ-ਆਚਾਰੀਆ ਦੋਣ ਨੂੰ ਮੁਥਾਤਬ ਹੈ। ਸਭ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਦੋਣ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਗੁੱਸਾ ਭਟਕਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਣ-ਆਚਾਰੀਆ ਹੈ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ ਹੈ, ਗਿਆਨੀ ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ-ਸਰੂਪ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਅੱਗ ਤੋਂ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋ ਕੇ ਗੁੱਸੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਸਹਿਜ ਸ਼ਾਂਤ ਹੈ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਕਪਟੀ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਕਪਟ ਦੇ ਸਾਰੇ ਢੰਗ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

1.05 ਸ਼ਲੋਕ :

धृष्ट-केतुः चेकितानः, काशि-राजः च वीर्य-वान्। पुरू-जित् कुन्ति-भोजः, च शैब्यः च नर-पुम्-गवः॥

ਧ੍ਰੁਸ਼ਟਕੇਤੁਹ ਚੇਕਿਤਾਨਹ ਕਾਸ਼ਿ ਰਾਜਹ ਚ, ਵੀਰ੍ਯਵਾਨ੍।

ਪੁਰੁਜਿਤ ਕੁੰਤਿ ਭੋਜਾਹ ਚ ਸ਼ੈਬਯਹ ਚ ਨਰਪੁਮ੍ ਗਵਹ ॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪ੍ਰਸ਼ਟਕੇਤੁਹ : ਪ੍ਰਸ਼ਟਕੇਤੂ। ਚੇਕਿਤਾਨਹ : ਚੇਕਿਤਾਨ। ਕਾਸ਼ਿ ਰਾਜਹ : ਕਾਸ਼ੀ ਦਾ ਰਾਜਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਵੀਰਯਵਾਨੁ : ਸੂਰਬੀਰ ਯੋਧਾ। ਪੁਰੁਜਿਤੁ : ਪੁਰੁਜਿੱਤ। ਕੁੰਤਿ ਭੋਜਾਹ : ਕੁੰਤੀ ਭੋਜ। ਚ : ਅਤੇ। ਸ਼ੈਬਯਹ : ਸ਼ੈਬਯਾਹ ਦਾ ਪੁੱਤਰ। ਨਰਪੁਮ੍ ਗਵਹ : ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ : ਇਸ ਮਹਾਨ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਜਿਹੜੇ ਯੋਧੇ ਸੂਰਮੇ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਸ਼ਟਕੇਤੁਹ, ਚੇਕਿਤਾਨ ਬਲਵਾਨ ਕਾਸ਼ੀ ਦਾ ਰਾਜਾ, ਕੁੰਤੀ ਭੋਜ, ਪਰੋਜਿੱਤ, ਨਰ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਸ਼ੈਬਯ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਬੋਤਮ ਹਨ ਅਤੇ ਮਹਾਰਥੀ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ○ ਪ੍ਰਸ਼ਟਕੇਤੁਹ = ਇਹ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੁਹ ਕਿੰਨਾ ਮੂਰਖ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ਼ਿਸ਼ੂਪਾਲ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਭਰੀ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਚੱਕਰ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਹੋ ਆਪ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੀ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। (ਪ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ) ○ ਚੇਕਿਤਾਨਹ = ਸਾਰੀ ਯਾਦਵ ਸੈਨਾ ਤਾਂ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਚੇਕਿਤਾਨਹ ਹੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੈ। (ਚੇਕਿਤਾਨਹ ਨੂੰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ) ○ ਕਾਸ਼ਿਰਾਜਾਹ ਚ ਵੀਰਯਵਾਨੁ = ਇਹ ਕਾਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਬਹੁਤ ਸੂਰਬੀਰ ਬਲਵਾਨ ਹੈ ਜੋ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪਰਾਕਰਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ○ ਪੁਰੁਜਿਤੁ ਕੁੰਤੀ-ਭੋਜਹ = ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਭਾਈ ਹਨ। ਅਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮਾਮਾ ਹਨ ਪਰ ਪੱਖਪਾਤੀ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਅਸਾਡੇ ਵਿਰੁੱਧ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। (ਪੁਰੁ ਜਿਤੁ ਅਤੇ ਕੁੰਤੀ ਭੋਜ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ) ○ ਸ਼ੈਬਯਹ ਚ ਨਰਪੁਮ੍ ਗਵਹ = ਇਹ ਸ਼ੈਬਯ, ਯੁਧਿਸ਼ਠ ਦਾ ਸ਼ਵਸੁਰ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁਤ ਬਲਵਾਨ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧੀ ਹੈ ਪਰ ਲੜ ਤਾਂ ਰਿਹਾ ਹੈ ਸਾਡੇ ਵਿਰੁੱਧ।

1.06 ਸ਼ਲੋਕ :

ਯੁਧਾ-ਮਨ੍ਯੁ: ਚ ਕਿ-ਕ੍ਰਾਨ੍ਤ:, ਤਜਸ-ਔਜਾ: ਚ ਕੀਰ੍ਯ-ਗਾਨ੍। ਸੌਖਦ੍ਰ: ਟ੍ਰੈਪਦੇਯਾ: ਚ, ਸਰ੍ਵੇ ਏਕ ਸਹਾ-ਰਥਾ: ॥

ਯੁਧਾ ਮਨ੍ਯੁਹ ਚ ਵਿਕ੍ਰਾਂਤਹ ਉੱਤਮ ਓਜਾਹ 'ਚ ਵੀਰਯਾਵਾਨੁ।

ਸੌਖਦ੍ਰਹ ਦ੍ਰੋਪਦੇਯਾਹ ਚ ਸਰ੍ਵੇ ਇਵ ਮਹਾਰਥਾਹ ॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯੁਧਾ ਮਨ੍ਯੁਹ : ਯੁੱਧਾ ਮੰਨਯੂ। ਚ = ਅਤੇ। ਵਿਕ੍ਰਾਂਤਹ : ਹੌਸਲੇ ਵਾਲਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ। ਉੱਤਮ ਓਜਾਹ = ਸਰਬ ਸ਼ੇਸ਼ਠ। ਚ : ਅਤੇ। ਵੀਰਯਵਾਨੁ : ਬਹਾਦਰ। ਸੌਖਦ੍ਰਹ = ਸਭੱਦਰਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ॥ ਦ੍ਰੋਪਦੇਯਾਹ : ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਰ੍ਵੇ : ਸਾਰੇ। ਇਵ : ਭੀ। ਮਹਾਰਥਹ : ਮਹਾਨ ਰਥਵਾਨ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਬਹਾਦਰ ਸੂਰਬੀਰ ਯੁਧਾਮਨ੍ਯੂ, ਬਲਵਾਨ ਉੱਤਮੋਜਾ, ਸਭੱਦਰਾ ਪੁੱਤਰ (ਅਭਿਮੰਨੂੰ) ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮਹਾਰਥੀ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਯੁਧਾ ਮਨ੍ਯੁਹ ਚ ਵਿਕ੍ਰਾਂਤਹ ਉੱਤਮ ਓਜਾਹ ਚ ਵੀਰਯਵਾਨੁ = ਪਾਂਚਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਯੋਧਾ ਮੰਨਯੂਹ ਅਤੇ ਉੱਤਮੋਜਾ, ਮੇਰੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਅਰਜਨ ਦੇ ਰਥ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਕੋਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ। (ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜਦੋਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਸਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸ਼ਵਤਥਾਮਾ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ) ○ ਸੌਖਦ੍ਰ = ਇਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਭੈਣ ਸੁਭਦ੍ਰਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਭਿਮੰਨੂੰ ਹੈ। ਜੋ ਬਹੁਤ ਸੂਰਬੀਰ ਯੋਧਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਪੁੱਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਗਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਚੱਕ੍ਰਵਿਉਹ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦੀ ਜੁਗਤ ਸਿੱਖ ਲਈ ਸੀ। (ਅਭਿਮੰਨੂੰ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਦੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨੇ ਅਨਿਆਪੂਰਵਕ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ) ਦਰੋਪਦੇਯਾਹ ਚ = ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ, ਭੀਮ, ਅਰਜਨ, ਨਕੁਲ ਤੇ ਸਹਦੇਵ ਰਾਹੀਂ ਦਰੋਪਤੀ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਤਿਵਿਧਿਯ, ਸੁੱਤਸੋਮ, ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ੍ਮਾ, ਸ਼ਤਾਨੀਕ ਅਤੇ ਸੁਤਸੋ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਪੰਜਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਖ ਲਵੋ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਭਰੀ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਇਆ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕਿਹਾ ਸੀ। (ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸ਼ਵਤਥਾਮਾ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਇਹ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਸਨ) ○ ਸਰ੍ਵਵਿਣ ਮਹਾਰਥਹ = ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੂਰਬੀਰ ਸ਼ਸਤਰ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੀਨ ਹਨ। ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਾ ਇਕੱਲਾ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਧਨੁਸ਼ਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਥੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁਰਯੋਧਨ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਬਿਆਨ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਗਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1.07 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਸ੍ਮਾਕ੍ਮ੍ ਰੁ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਠਾ: ਯੇ, ਗਾਨ੍ ਨਿ-ਕ੍ਰੋਥ ਫ੍ਰਿਜ-ਤਜਸ। ਨਾਯਕਾ: ਸਮ ਸੈਨ੍ਯਸ੍ਯ, ਸੰਜਾ-ਅਰ੍ਥਸ੍ ਗਾਨ੍ ਕ੍ਰਵੀਸਿ ਰੇ ॥

ਅਸ੍ਮਾਕ੍ਮ੍ ਰੁ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਾਹ ਯੇ ਤਾਨ੍ ਨਿਬੋਧ ਦਿਵਜ ਉੱਤਮ।

ਨਾਯਕਾਹ ਮਮ ਸੈਨ੍ਯਸ੍ਯ ਸੰਗ੍ਯਾ ਅਰਥਮ੍ ਤਾਨ੍ ਬ੍ਰਵੀਸਿ ਤੇ ॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਸ੍ਮਾਕ੍ਮ੍ : ਅਸਾਡੇ। ਤੁ : ਭੀ। ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਾਹ : ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਖੀ। ਯੇ : ਕੌਣ। ਤਾਨ੍ : ਉਹ। ਨਿਬੋਧ : (ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਵੋ)। ਦਿਵਜ ਉੱਤਮ : ਦੁਵਾਰਾ ਜਨਮਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਤਮ। ਨਾਯਕਾਹ : ਨੇਤਾ ਨਾਇਕ। ਮਮ : ਮੇਰਾ। ਸੈਨ੍ਯਸ੍ਯ : ਫੌਜ ਦੀ। ਸੰਗ੍ਯਾ ਅਰਥਮ੍ : ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ। ਤਾਨ੍ : ਉਨ੍ਹਾਂ। ਬ੍ਰਵੀਸਿ : ਮੈਂ ਬੋਲਦਾ ਹਾਂ। ਤੇ : ਓਸ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ॥

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਦੁਵਾਰਾ ਜਨਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼, ਆਪ ਇਹ ਜਾਣ ਲਵੋ ਕਿ ਅਸਾਡੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਹਾਨ ਯੋਧਾ ਹਨ। ਇਹੋ ਮੇਰੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਇਕ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਆਪ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਤੁ = ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਮਨ ਦਾ ਡਰ ਵੀ ਲੁਪਤ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਵਡਿਆਈ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਬੋਧ ਪਦ ਨਿ-ਉਪਸਰਗ ਪੂਰਵਕ ਭਵਾਦਿਗਣ ਦੀ ਪਰਸ੍ਰਮੈਪ ਦੀ ਬੁਧ ਧਾਤੂ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਦਿਵਜੋਤਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲ ਨਹੀਂ ਹੋ। ਜੇ ਆਪ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਹਟ ਵੀ ਜਾਵੋ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਵੀ ਭੀਸ਼ਮ ਵਰਗੇ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ

ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉੱਜ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਨੂੰ ਪਰਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦਾ ਡਰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ਯ ਤੇ ਏਥੇ ਨਿਬੋਧ ਕ੍ਰਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਦੁਰਯੋਧਨ ਪਸ਼ਯ ਕਿਰਿਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਵੱਲ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਦੀ ਪਿੱਠ ਹੈ। ਉਸ ਵੱਲ ਉਚੇਚ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨਿਬੋਧ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਧਿਆਨ ਦੇਵੋ। ◦ ਸੰਗ੍ਰਾਮ-ਅਥਰ੍ਵ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਆਪ ਖੁਸ਼ ਹੋਕੇ ਜਾਂ ਬੇਸੁੱਧ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਦੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਭੁਲਾ ਦੇਣਾ। ਅਸਾਡੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੈਨਾ ਨਾਇਕ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ ਮੈਂ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤਰ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਪਣੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅੰਦਰੋਂ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਬਲਵਾਨ ਤਾਂ ਹਨ ਹੀ, ਪਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਭੈਅ ਹੈ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ, ਕਿ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਵੱਲ ਅਨੇਕਾਂ ਧਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਖੁਦ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਹੈ, ਜਿੱਤ ਉਸ ਪੱਖ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਨਿਤ੍ਰਯ ਹਨ। ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਸੈਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਅਨਿਤ੍ਰਯ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੋਣ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨੀਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਅਭਿਮਾਨ ਹੈ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਸਰਬ ਉੱਤਮ ਦੱਸ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੇਚੈਨ ਮਨ ਨੂੰ ਢਾਹਸ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਨ ਵਿੱਚ ਦੁਰਯੋਧਨ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਤਾਂਘਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗੁਰੂ, ਭਾਵੇਂ ਤੇਰੇ ਵਿੱਚ, ਯੁੱਧ ਲੜਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਹੈ ਪਰ ਤੇਰੀ ਨੀਤੀ ਯੁੱਧ ਲੜਨਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸ਼ਾਂਤ ਬਿਰਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਅਮਨ ਭਰਿਆ ਸੁੱਖਮਈ ਜੀਵਨ ਲੰਘਾਉਣਾ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਹੌਂਸਲੇ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰਨਾ ਫਜ਼ੂਲ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰੇਗੀ।

1.08 ਸ਼ਲੋਕ :

ਭਗਵਾਨ ਭੀਸ਼ਮ: ਚ ਕਰ੍ਣ: ਚ, ਕ੍ਰਪ: ਚ ਸਮਿਤਸ੍ਰ-ਯਯ:। ਅਖ਼ਠਯਾਮਾ ਕਿਕਰ੍ਣ: ਚ, ਸੌਮਦਯਿ ਤਥਾ ਏਕ ਚ ॥

ਭਵਾਨ੍ ਭੀਸ਼ਮਹ ਚ ਕਰ੍ਣਹ ਚ ਕ੍ਰਪਹ ਚ ਸਮਿਤਿਸ੍ਰ ਜਯਹ।

ਅਸ਼ਵਤਥਾਮਾ ਵਿਕਰ੍ਣਹ ਚ ਸੌਮਦਯਿ ਤਥਾ ਏਵ ਚ ॥

◦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਭਵਾਨ੍ : ਤੇਰਾ ਆਪਣਾ ਆਪ। ਭੀਸ਼ਮਹ : ਭੀਸ਼ਮ। ਚ : ਅਤੇ। ਕਰ੍ਣਹ : ਕਰਣ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਸ਼ਵਤਥਾਮਾ : ਅਸ਼ਵਤਥਾਮਾ ਦੋਣ ਗੁਰੂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ। ਵਿਕਰ੍ਣਹ : ਵਿਕ੍ਰਣਾ। ਸੌਮਦਯਿ : ਸੌਮਦੱਤ ਦਾ ਪੁੱਤਰ। ਤਥਾ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਏਵ : ਭੀ।

◦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਆਪ ਗੁਰੂਦੇਵ ਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ, ਕਰਣ, ਵਿਜੇਤਾ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸ਼ਵਤਥਾਮਾ, ਵਿਕ੍ਰਣ ਅਤੇ ਸੌਮ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੂਰਿਕਸ਼ਵਾ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਭਵਾਨ੍ ਭੀਸ਼ਮਹ ਚ = ਆਪ ਤੇ ਪਿਤਾਮਹ ਭੀਸ਼ਮ - ਦੋਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ। ਆਪ ਵਰਗਾ ਤੀਜਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਆਪ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮਾਰ ਸਕਦਾ। ਪਿਤਾਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਬਾਲ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਛਾ ਮਿਰਤੂ ਦਾ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ◦ ਕਰ੍ਣਹ ਚ = ਕਰਣ ਅਜਿਹਾ ਸੂਰਬੀਰ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਸਾਰੇ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਸੂਰਬੀਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੈ। ◦ ਕ੍ਰਪਹ, ਚ ਸਮਿਤਿਸ੍ਰ ਜਯਹ = ਸੰਗਰਾਮ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਜਿੱਤ ਲਵੇ ਉਹ ਸਮਿਤਿਸ੍ਰ ਜਯਹ ਹੈ। ਜਾਂ ਸਮਿਤਿਜਯ, ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿਰਪਾਚਾਰੀਆ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਰਪਾਚਾਰੀਆ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਡਰ ਕਾਰਨ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ, ਨਾਰਾਜ਼ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ - ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਿਰਪਾਚਾਰੀਆ ਤਾਂ ਚਿੰਰਜੀਵੀ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਤੇ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਹਰਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਯੋਧਾ ਹਨ। ◦ ਅਸ਼ਵਤਥਾਮਾ = ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਦਾ ਪੁੱਤਰ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ। ◦ ਵਿਕਰ੍ਣਹ ਚ ਸੌਮਦਯਿ ਤਥਾ ਏਵ ਚ = ਆਪ ਇਹ ਨਾ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਕਿ ਪਾਂਡਵ ਹੀ ਧਰਮਾਤਮਾ ਹਨ। ਅਸਾਡੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਭਾਈ ਵਿਕ੍ਰਣ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਧਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਸੂਰਬੀਰ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੌਮਦਯਿ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੂਰਿਕਸ਼ਵਾ ਬਹੁਤ ਧਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਅਸਾਡੇ ਭਾਈ ਸ਼ਾਂਤਨੁ ਦੇ ਭਾਈ ਬਾਹਲੀਕ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਸੌਮਦਯਿ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਨ। (ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਭੀਮ ਨੇ ਵਿਕ੍ਰਣ ਨੂੰ ਤੇ ਭੂਰਿਕਸ਼ਵਾ ਨੂੰ ਸਾਤ੍ਰਯਵਿਕਕੇ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ।)

ਵਿਆਖਿਆ :- ਦੁਰਯੋਧਨ ਹੁਣ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਤੇਜਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਗਲਤੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੋਣ ਦਾ ਨਾਂ ਆਪਣੇ ਬਹਾਦਰ ਯੋਧਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਹਨ। ਭੀਸ਼ਮ (ਪਿਤਾਮਾ) ਜਿਹੜਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਦਾ ਸਰਬੋਤਮ ਸੈਨਾਪਤੀ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਸਥਾਨ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਕਰਣ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ, (ਦੋਣ ਦਾ ਨੇੜੇ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ) ਜਿਹੜੇ ਸਰਬਸ਼ੇਸ਼ਠ ਲੜਾਕੂ ਹਨ - ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚਲਾਕ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ, ਏਥੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਕੋਹਝੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

1.09. ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਨ੍ਯੇ ਚ ਕਹਵ: ਸ੍ਰਾਹ: ਸਦ੍-ਅਰ੍ਥੇ ਟ੍ਯਕ-ਜੀਵਿਗਾ:, ਜਾਨਾ-ਸ਼ਸ੍ਰ-ਪ੍ਰਹਰਯਾ: ਸਰ੍ਵੇ ਯੁਫ੍ਠ-ਕਿਸ਼ਾਰਦਾ: ॥

ਅਨ੍ਯੇ ਚ ਬਹਵਹ ਸੁਰਾਹ ਮਦ੍ਅਰ੍ਥੇ ਤ੍ਯਕਤ੍ ਜੀਵਿਤਾਹ।

ਨਾਨਾ ਸ਼ਸ੍ਰ ਪ੍ਰਹਰਣਾਹ ਸਰ੍ਵੇ ਯੁਧ੍ਵ ਵਿਸ਼ਾਰਦਾਹ ॥

◦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਅਨ੍ਯੇ : ਹੋਰ ਦੂਜੇ। ਚ : ਅਤੇ। ਬਹਵਹ : ਬਹੁਤ। ਸੁਰਾਹ : ਨਾਇਕ। ਮਦ੍ਅਰ੍ਥੇ : ਸਿਰਫ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ। ਤ੍ਯਕਤ੍ ਜੀਵਿਤਾਹ : ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਅਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਨਾਨਾ ਸ਼ਸ੍ਰ ਪ੍ਰਹਰਣਾਹ : ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਅਸਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈੱਸ। ਸਰ੍ਵੇ : ਸਮੁੱਚੇ, ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ। ਯੁਧ੍ਵ ਵਿਸ਼ਾਰਦਾਹ : ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਲੜਾਕੂ।

◦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਸੂਰਮੇ ਬਹਾਦਰ ਬੀਰ ਯੋਧੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਸਤ੍ਰਾਂ ਸ਼ਸਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਸੁਸਜਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਨਿਪੁੰਨ ਯੋਧੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਸ਼ਲਯ, ਕ੍ਰਤਵਰ੍ਹਮਾ ਆਦਿ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਸੂਰਬੀਰ ਮੇਰੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮਰ ਮਿਟਣ ਵਾਲੇ, ਅਸਤ੍ਰਾਂ ਸ਼ਸਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਸੁਸਜਿੱਤ। ◦ ਤ੍ਯਕ੍ਤ੍ਰ ਜੀਵਾਤਾਹ = ਇਸ ਪਦ ਵਿੱਚ ਦੁਰਯੋਧਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਅਨੁਗਾਹ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੂਰਾਹ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਣਵੰਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਹੁਣ ਦਰੋਣਾ ਚਾਰੀਆ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲੇ ਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਚਾਲਾਕੀ ਚਲਦੀ ਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਦੇ ਭਾਵ ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਹਨ।

1.10 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅ-ਧਰ੍ਯਸ੍ਰਿਯੰ ਤ੍ਰੁ ਅਸ੍ਮਾਕ੍ਸ੍, ਕਲ੍ਯੰ ਭੀਸ਼-ਅਭਿ-ਰਕ੍ਸ਼ਿਤ੍ਰੁ ॥ ਧਰ੍ਯਸ੍ਰਿਯੰ ਤੁ ਭ੍ਰੁਯੰ ਯੁਥੇਥਾਸ੍, ਕਲ੍ਯੰ ਭੀਸ਼-ਅਭਿ-ਰਕ੍ਸ਼ਿਤ੍ਰੁ ॥

ਅਪਯਰ੍ਯਾਪ੍ਤ੍ਰੁ ਤਤ੍ ਅਸ੍ਮਾਕ੍ਸ੍ ਬਲ੍ਯੰ ਭੀਸ਼ਮ ਅਭਿ ਰਕਿਸ਼ਤ੍ਰੁ ॥

ਪਯਰ੍ਯਾਪ੍ਤ੍ਰੁ ਤੁ ਇਦ੍ਯੰ ਇਤ੍ਯੇਸ਼ਾਮ੍ ਬਲ੍ਯੰ ਭੀਮ ਅਭਿ ਰਕਿਸ਼ਤ੍ਰੁ ॥

◦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਅਪਯਰ੍ਯਾਪ੍ਤ੍ਰੁ : ਅਪਾਰ ਅਣਗਿਣਤ ਅਸੀਮ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਅਸ੍ਮਾਕ੍ਸ੍ : ਅਸਾਡੇ ਆਪਣੇ। ਬਲ੍ਯੰ : ਸੈਨਾ। ਭੀਸ਼ਮ ਅਭਿ ਰਕਿਸ਼ਤ੍ਰੁ : ਭੀਸ਼ਮ ਦੁਵਾਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸੈਨਾ ਯੁੱਧ ਲਈ ਬਹੁਤ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਪਯਰ੍ਯਾਪ੍ਤ੍ਰੁ : ਨਾਕਾਫੀ, ਅਧੂਰੀ, ਜੋ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਤੁ : ਜਦੋਂ। ਇਦ੍ਯੰ : ਇਹ। ਇਤ੍ਯੇਸ਼ਾਮ੍ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ। ਬਲ੍ਯੰ : ਸੈਨਾ। ਭੀਮ ਅਭਿ ਰਕਿਸ਼ਤ੍ਰੁ : ਭੀਮ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੈਨਾ।

◦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਅਸਾਡੇ ਪਿਤਾਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੈਨਾ-ਬਲ ਯੁੱਧ ਲਈ ਸਰਬ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਭੀਮ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਯੁੱਧ ਲਈ ਜੋ ਸੈਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਜਿੱਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਅਪਯਰ੍ਯਾਪ੍ਤ੍ਰੁ ਤਤ੍ ਅਸ੍ਮਾਕ੍ਸ੍ ਬਲ੍ਯੰ ਭੀਸ਼ਮ ਅਭਿ ਰਕਿਸ਼ਤ੍ਰੁ = ਅਧਰਮ ਅਨਿਆਏ ਕਾਰਨ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਅਸਾਡੀ ਸੈਨਾ ਵੱਡੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹਾਰ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਮਤਭੇਦਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਹੈ। ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਵਾਂਗ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ, ਨਿਰਭੈਤਾ ਨਿਰ ਸੰਕੋਚਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ, ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਪੱਖਪਾਤੀ ਹਨ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਲਈ ਸਨੇਹ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੀ ਸੈਨਾ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ◦ ਪਯਰ੍ਯਾਪ੍ਤ੍ਰੁ ਤੁ ਇਦ੍ਯੰ ਇਤ੍ਯੇਸ਼ਾਮ੍ ਬਲ੍ਯੰ ਭੀਮ ਅਭਿ ਰਕਿਸ਼ਤ੍ਰੁ = ਪਰ ਇਹ ਜੋ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਹੈ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਹੈ, ਸੰਗਠਿਤ ਹੈ। ਭੀਮ ਵਰਗੇ ਬਲਵਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਭੀਮ ਦਾ ਸਰੀਰ ਵਜਰ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸ਼ੰਕਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਭੀਮ ਸੈਨ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਉਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ - ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਹੋਰ ਨੋਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਅਰਜਨ, ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣਾ ਧਨੁਸ਼ ਉਠਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦੁਰਯੋਧਨ, ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਕਿ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਡਰ ਤੇ ਭੈਅ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਚਾਲਾਕੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅੰਤਹਕਰਣ ਤੋਂ ਦੁਰਯੋਧਨ ਅਧਰਮੀ ਹੈ, ਅਨਿਆਏ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਾਪੀ ਡਰਪੋਕ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਕੋਲ ਧਰਮ ਨਿਆਏ ਸੰਤੋਸ਼ ਅਤੇ ਬੀਰਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਧਰਮ ਨਹੀਂ, ਪਾਪ ਹੈ, ਅਨਿਆਏ ਹੀ ਦੁਰਭਾਵ ਹੈ। ਉਹ ਅਸਲ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਖੋਖਲਾ ਹੈ, ਡਰਪੋਕ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਹੈ। ਧਨ ਦੌਲਤ ਸੰਪਤੀ ਫੌਜ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਕੋਈ ਬਲਵਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਘਟਾ ਕੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤਿ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਖੋਖਲਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਉਸ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਭਿਮਾਨੀ ਬਣ ਕੇ ਸਵੈ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਗਲਤ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਭੀਮ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਦੀ ਸੈਨਿਕ - ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਸਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਭੀਮ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਮਝਣਾ ਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਅਸੀਮ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਹੈ। ਪਯਰ੍ਯਾਪ੍ਤ੍ਰੁ ਦੇ ਅਰਥ ਭਾਵੇਂ ਸੀਮਤ ਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਜਿਹੀ ਸੈਨਾ ਬੋੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਜੇ ਮਰਯਾਦਾ ਯੁਕਤ ਹੈ, ਸਿਖਿਅਕ ਹੈ, ਬਲਵਾਨ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ, ਅਪਯਰ੍ਯਾਪ੍ਤ੍ਰੁ ਦੇ ਅਰਥ ਅਸੀਮ ਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਗਿਣਤੀ ਪੱਖੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਵੇ ਪਰ ਜੇਕਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਡਿਸੌਪਲਨ ਨਹੀਂ, ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਸੈਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਮਰਯਾਦਾ ਯੁਕਤ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਧਰਮ ਅਧਰਮ ਦੀ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਆਖਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਧਰਮ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕੌਰਵ ਸ਼ਕਤੀ (ਅਧਰਮ) ਵੱਲੋਂ ਲੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸ ਕੌਮ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਤਿ ਧਰਮ ਅਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨੀਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਅਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ।

1.11 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਧਨੇਥੁ ਚ ਸਰ੍ਵੇਥੁ, ਯਥਾ-ਭਾਗ੍ਯੰ ਅਕ-ਸ੍ਥਿਤਾ:। ਭੀਸ਼ਮ੍ ਏਕ ਅਭਿ-ਰਕ੍ਸ਼ੰਤੁ, ਖਕ੍ਯੰ: ਸਰ੍ਵੇ ਏਕ ਹਿ ॥

ਅਯਨੇਸ਼ੁ ਚ ਸਰ੍ਵੇਸ਼ੁ ਯਥਾ ਭਾਗ੍ਯੰ ਅਵਸ੍ਥਿਤਾਹ।

ਭੀਸ਼ਮੰ ਏਵ ਅਭਿਰਕਸ਼ੰਤੁ ਭਵੰਤਹ ਸਰ੍ਵੇਹ ਏਵਹਿ ॥

◦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਅਯਨੇਸ਼ੁ : ਸੈਨਾ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਦਲ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਰ੍ਵੇਸ਼ੁ : ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ। ਯਥਾ ਭਾਗ੍ਯੰ : ਸੈਨਾ ਦਲਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ। ਅਵਸ੍ਥਿਤਾਹ : ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਉੱਪਰ ਤਿਆਰ। ਅਭਿਰਕਸ਼ੰਤੁ : ਸੁਰੱਖਿਆ। ਭਵੰਤਹ ਸਰ੍ਵੇਹ : ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੱਚਮੁੱਚ

◦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਦਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਡੱਟ ਗਏ ਹਨ, ਆਪ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪਿਤਾਮਾ (ਭੀਸ਼ਮ) ਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ ਕਰੋ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਅਯਨੋਸੁ ਚਸਰੋਸੁ... ਭਵੰਨਤਰ = 'ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਮੋਰਚਿਆਂ ਉੱਪਰ ਆਪ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਆਪ ਸਾਰੇ ਯੋਧਾ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੋਰਚਿਆਂ ਉੱਪਰ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੋ। ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਵੀ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਕਥਨ ਰਾਹੀਂ ਦੁਰਯੋਧਨ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਨੂੰ ਅੰਤਰਆਤਮਾ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹਦਾਇਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਿਖੰਡੀ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ, ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਬੇਬੱਸ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਸਮਝ ਕੇ ਉਹ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਚਲਾਏਗਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸ਼ਬਦ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਵੱਲੋਂ ਫੌਜ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕਰਨੀ, ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕਰੋ, ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਹਦਾਇਤ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ, ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅਯੋਗ ਹੋ, ਏਸੇ ਲਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀ ਬਣਾਈ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਗ਼ਲਤ ਹੈ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰਯੁਕਤ ਹੈ।

1.12 ਸ਼ਲੋਕ :

तस्य सं-जनयन् हर्ष, कुरु-वृद्धः पितगमहः। सिंह-नादम् कि-नद्य उच्चैः, शङ्खम् दध्मौ प्रताप-वान्॥

**ਤਸ੍ਯ ਸੰਜਨਯਨ੍ ਹਰ੍ਸ਼ ਕੁਰੂ ਵ੍ਰਿਧ੍ਯੁਦਹ ਪਿਤਾਮਹਹ।
ਸਿੰਹ ਨਾਦਮ੍ ਵਿਨਦ੍ਯ ਉਚੈਹ ਸੰਖਮ੍ ਦਧ੍ਮੋ ਪ੍ਰਤਾਪਵਾਨ੍॥**

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਸ੍ਯ : ਉਸਦਾ ਭਾਵ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ। ਸੰਜਨਯਨ੍ : ਕਾਰਜ ਦਾ ਆਧਾਰ, ਕਾਰਨ, ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ। ਹਰ੍ਸ਼ : ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ। ਕੁਰੂ ਵ੍ਰਿਧ੍ਯੁਦਹ ਪਿਤਾਮਹਹ : ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ। ਸਿੰਹ ਨਾਦਮ੍ : ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਗਰਜਨਾ। ਵਿਨਦ੍ਯਾ : ਥਾਹ ਲੈ ਕੇ। ਉਚੈਹ : ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ। ਸੰਖਮ੍ : ਨਗਾਰਾ ਬਿਗਲ ਵਜਾਉਣਾ, ਸੰਖ ਵਜਾਉਣਾ। ਦਧ੍ਮੋ : ਵਜਾਇਆ। ਪ੍ਰਤਾਪਵਾਨ੍ : ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬਿਰਧ ਪਰਾਕਰਮਸ਼ਾਲੀ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਨੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਹੌਸਲੇ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਸੰਖ ਵਜਾਇਆ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਗਰਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਤਸ੍ਯ ਸੰਜਨਯਨ੍ ਹਰ੍ਸ਼ਮ੍ = ਸੰਖ ਵਜਾਇਆਂ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਣਾ। ਸੰਖ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸੰਖ ਵੱਜਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਪਿੱਛੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਏਥੇ ਸੰਖ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਏਸ ਥਾਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਸੰਖ ਵਜਾਇਆ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ' ਸੰਜੇ ਇਹ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਖ ਵਜਾਉਣ ਨਾਲ ਦੁਰਯੋਧਨ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗੀ ਜਾਵੇਗਾ। ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਜੇ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਤਾਪਵਾਨ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ੦ ਕੁਰੂਵ੍ਰਿਧ੍ਯੁਦਹ = ਉਮਰ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਭੀਸ਼ਮ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਹਨ। (ਭੀਸ਼ਮ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਭਾਵੇਂ ਬਾਹਲੀਕ ਸਨ ਜੋ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ਼ਾਂਤਨੁ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਸਨ) ਪਰ ਕੌਰਵ ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਪਿਤਾਮਾ ਕਹਿ ਕੇ ਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਰੂਵ੍ਰਿਧ੍ਯੁਦਹ ਭੀਸ਼ਮ ਲਈ ਮਾਨ ਸਨਮਾਨ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਤਾਪਵਾਨ = ਵੀ ਭੀਸ਼ਮ ਲਈ ਹੈ ਜੋ ਤਿਆਗ ਬਲੀਦਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਆਪ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਯੋਧੇ ਸਨ। ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਪਰਸੁਰਾਮ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੀ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨੀ। ਆਪ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ੦ ਪਿਤਾਮਹਹ = ਇਹ ਪਦ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਜੋ ਭੀਸ਼ਮ ਲਈ ਰਾਖਵਾਂ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਭੀਸ਼ਮ = ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਵਾਂਗ ਚੁੱਪ ਨਹੀਂ ਰਹੇ, ਬਲਕਿ ਸੰਖ ਵਜਾਉਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਕਿ ਦੁਰਯੋਧਨ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਖ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਗਰਜਿਆ। ਭੀਸ਼ਮ ਭਾਵੇਂ ਮਹਾਨ ਸਨ ਪਰ ਪਾਂਡਵ ਮਨ ਬੇਚੈਨ ਨਾ ਹੋਏ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਨੀਤੀਵਾਨ ਵਾਲੀ ਸੂਝਬੂਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਕਥਨ ਵਿੱਚ ਸਮਝ ਤੇ ਸਿਆਣਪ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕਥਨ ਵਿੱਚ ਜਲਣ ਨਫਰਤ ਗਿਲਾਨੀ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਛੇਤੀ ਹੀ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਤੜਪ ਸੀ। ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਨੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਇਸ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਿਤਾਮਾ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦੁਰਯੋਧਨ ਵੱਲੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਭੈੜੀ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਪਿਤਾਮਾ ਨੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਉਧਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਗਰਜਨ ਤੇ ਸੰਖ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ, ਇਹ ਯੁੱਧ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇੰਜ ਕਰਕੇ ਪਿਤਾਮਾ ਨੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਰੰਗ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਹੌਸਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੌਰਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿਰਫ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਹੀ ਸੰਖ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਡਰੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।

1.13 ਸ਼ਲੋਕ :

तरः शङ्खाः च धैर्यः च, पणव-आनक-गोमुखः। सहसा एव अभि-अहन्यन्त, सः शब्दः तुमुलः अभवत्॥

**ਤਤਹ ਸੰਖਾਹ ਚ ਭੇਰ੍ਯਹ ਚ ਪਣਵ ਆਨਕ ਗੋਮੁਖਾਹ।
ਸਹਸਾ ਏਵ ਅਭਿਅਹਨ੍ਯੰਤ ਸਹ ਸ਼ਬ੍ਦਹ ਤੁਮੁਲਹ ਅਭਵਤ੍॥**

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਤਹ : ਤਦ। ਸੰਖਾਹ : ਸੰਖ। ਚ : ਅਤੇ। ਭੇਰ੍ਯਹ : ਧੌਸੇ ਨਗਾਰੇ। ਪਣਵ ਆਨਕ ਗੋਮੁਖਾਹ : ਤਬਲੇ, ਢੋਲ ਅਤੇ ਗਉਆਂ ਦੇ ਸਿੰਗ। ਸਹਸਾ ਏਵ : ਚੁਪ ਚੁਪੀਤੇ ਅਚਾਨਕ। ਅਭਿਅਹਨ੍ਯੰਤ : ਡੰਕੇ ਦੀ ਚੋਟ ਤੇ ਲਲਕਾਰਨਾ। ਸਹ : ਉਹ। ਸ਼ਬਦਹ : ਆਵਾਜ਼। ਡਰਾਵਨਾ : ਭਿਆਨਕ। ਅਭਵਤ੍ : ਸੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਸੰਖ ਨਗਾਰੇ ਢੋਲ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਅਤੇ ਰਣਸਿੰਘਾ ਬਾਜਿਆਂ ਦੇ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ (ਉੱਚੀ ਸਿਰ ਵਿੱਚ) ਵੱਜਣ ਨਾਲ ਜੋ ਆਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਹੋਈ, ਉਹ ਅਤਿ ਡਰਾਵਨੀ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਸੀ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਤਤਹ ਸੰਖਾਹ ਚ, ਭੇਰ੍ਯਹ, ਚ, ਪਣਵ ਆਨਕ ਗੋਮੁਖਾਹ = ਸੰਖ ਵਜਾਉਣਾ ਯੁੱਧ ਦੇ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਜੋ ਸੰਖ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਯੁੱਧ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ। ਪਰ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ ਵੱਲੋਂ ਸੰਖ ਵਜਾਉਣ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਦਾ ਸੂਚਕ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਵੱਲੋਂ

ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਵੱਜਣ ਲੱਗੇ। ◦ ਸ਼ਬ = ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਇਸਨੂੰ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਆਰਤੀ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ◦ ਭੋਰੀ = ਇੱਕ ਨਗਾਰਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨੌਬਤ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ◦ ਪਣਵ = ਇੱਕ ਢੋਲ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜੋ ਚਮੜੇ ਨਾਲ ਮੜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਤੇ ਹੱਥਾਂ ਜਾਂ ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ◦ ਆਲਕ - ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਖਾਵਜ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ◦ ਗੌਮੁਖ = ਨਰਸਿੰਘਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਜੋ ਸੱਪ ਵਰਗੇ ਟੇਢੇ ਤੇ ਗਊ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ◦ ਸਹ ਸ਼ਬਦ ਤੁਮੁਲਗ ਅਭਵਤੁ = ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ, ਟੁਕੜੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਸ਼ਬਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਡਰਾਵਨੀ ਲੱਗੀ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵੱਲੋਂ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਸ਼ੋਰ ਸੀ, ਜੋ ਇਸ ਕਹਾਵਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਬੱਦਲ ਗਰਜਦੇ ਹਨ ਉਹ ਮੀਂਹ ਘੱਟ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਰੋਲਾ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਿੱਤ ਲਈ ਕਰਮ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਪਰਪੱਕਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

1.14 ਸ਼ਲੋਕ :

ਰਗ: ਝਕੋਰੈ: ਹਯੈ: ਯੁਕੇ, ਸਹਿਤਿ ਸਯਨਦਨੇ ਸਿਥੀ। ਸਾ-ਧਕ: ਪਾਠਕ: ਚ ਏਕ, ਦਿਕ੍ਯੋ ਗੁਠ੍ਯੋ ਪ੍ਰ-ਦਘ੍ਯੁ: ॥

ਤਤਹ ਸ਼ਵੇਤੈਹ ਹਯੈਹ ਯੁਕਤੇ, ਮਹਤਿ ਸੰਯਨਦਨੇ ਸਿੱਥਤੋਂ।

ਮਾਧਵ ਪਾਂਡਵ ਚ ਏਵ ਦਿਵ੍ਯੋ ਸੰਖੋ ਪ੍ਰਦਯੁਮਤੁਹ ॥

◦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਤਤਹ : ਤੱਦ। ਸ਼ਵੇਤੈਹ : ਚਿੱਟੇ ਸਫੈਦ ਨਾਲ। ਹਯੈਹ ਯੁਕਤੇ : ਘੋੜੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ। ਮਹਤਿ : ਸ਼ਾਨਦਾਰ। ਸੰਯਨਦਨੇ : ਰਥ ਵਿੱਚ। ਸਿੱਥਤੋਂ : ਸਵਾਰ। ਮਾਧਵਾਹ : ਮਾਧਵ। ਪਾਂਡਵਾਹ : ਪਾਂਡਵ, ਪਾਂਡੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਦਿਵ੍ਯੋ : ਈਸ਼ਵਰੀ, ਦੈਵੀ। ਸੰਖੋ : ਸੰਖ। ਪ੍ਰਦਯੁਮਤੁਹ : ਵੱਜੇ।

◦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸਫੈਦ ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਥ ਉੱਪਰ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਮਾਧਵ (ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ) ਅਤੇ ਪਾਂਡਵ (ਅਰਜਨ) ਨੇ ਭੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦੈਵੀ ਸੰਖ ਵਜਾਏ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਤਤਹ ਸ਼ਵੇਤੈਹ ਹਯੈਹ ਯੁਕਤੇ = ਚਿੱਤਰਥ ਗੰਧਰਵ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸੌ ਦਿਵ੍ਯ ਘੋੜੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਘੋੜੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਮਾਰੇ ਜਾਣ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਸੌ ਹੀ ਰਹੇਗੀ। ਇਹ ਘੋੜੇ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਤੇ ਸਵਰਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਅਤ ਚਾਰ ਘੋੜੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਰਥ ਅੱਗੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ◦ ਮਹਤਿ ਸੰਯਨਦਨੇ ਸਿੱਥਤੋਂ = ਯੱਗ ਵਿੱਚ ਆਗੂਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਘਿਓ ਖਾਂਦੇ ਖਾਂਦੇ ਅੱਗ ਨੂੰ ਅਜੀਰਣ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗ ਨੇ ਵਿਲੱਖਣ ਜੜੀ ਬੂਟੀਆਂ ਨੂੰ ਜਲਾਇਆ। ਪਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਖੰਡਵ ਵਣ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ, ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਜੇ ਅੱਗ ਖੰਡਵ ਵਣ ਨੂੰ ਜਲਾਉਂਦੀ, ਤਾਂ ਇੰਦਰ ਮੀਂਹ ਪਵਾ ਦਿੰਦਾ। ਤੇ ਅੱਗ ਨੂੰ ਬੁਝਾ ਦਿੰਦਾ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈ ਕੇ ਅਗਨੀ ਨੇ ਪੂਰਾ ਖੰਡਵ ਵਣ ਜਲਾਇਆ ਤੇ ਆਪਣਾ ਅਜੀਰਣ ਦੂਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਬਦਲੇ ਅਗਨੀ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨੌਂ ਬਲਦਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਵਾਹਣਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਦੇ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਅਸਤਰ ਸ਼ਸਤਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਰਥ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਮੜਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇਜ਼ਸਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਹੀਏ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਪਰਪੱਕ ਸਨ। ਇਹਦੀ ਫਥ ਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਦਿੱਖ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਰਥ ਹਲਕਾ ਤੇ ਅਰੁਕ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਧੱਵਜਾ ਉੱਪਰ ਹਨੂਮਾਨ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਧੱਵਜਾ ਚਾਰ ਕੋਹ ਤੱਕ ਲਹਿਰਾਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਨਾ ਇਹ ਰੁਕਦੀ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਰੱਖਤ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀ ਸੀ। ◦ ਸਿਥਤੋਂ = ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਰੱਥ ਉੱਪਰ ਜਦੋਂ ਤੇਜ਼ਸਵੀ ਪਰਤਾਪੀ ਮਹਾਨ ਯੋਧੇ ਆਪ ਭਗਵਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਅਰਜਨ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ। ◦ ਮਾਧਵ ਪਾਂਡਵਾਹ = ਮਾ-ਲਕਸ਼ਮੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਧਵ ਦੇ ਅਰਥ ਪਤੀ ਦੇ ਹਨ। ਲਕਸ਼ਮੀ ਦਾ ਪਤੀ ਮਾਧਵ ਹੈ। ਏਥੇ ਪਾਂਡਵ, ਸ਼ਬਦ ਅਰਜਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਰ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਸਨ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰ ਪਰਵ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਨਰ (ਅਰਜਨ) ਤੇ ਨਾਰਾਇਣ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ◦ ਦਿਵ੍ਯੋ ਸੰਖੋ ਪ੍ਰਦਯੁ ਮਤੁਹ = ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸੰਖ ਸਨ ਉਹ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ਮਈ ਅਲੌਕਿਕ ਸਨ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਖਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਵਜਾਇਆ। ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦਰੋਪਦ ਸਨ ਪਰ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਰਥਵਾਨ ਤੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਉਂ ਸੰਖ ਵਜਾਏ, ਜਦ ਕਿ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾਪਤੀ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਨੇ ਆਪ ਸੰਖ ਵਜਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰਥੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਮੁੱਖ ਸ਼ੋਭਾ ਕਦੇ ਵੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਰਬ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਤੇ ਸੰਚਾਲਕ ਸਨ। ਨੀਵੀਂ ਪਦਵੀ ਉੱਚੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਉੱਚੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਾਧਵ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾ - ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੀ ਦੇਵੀ ਹੈ ਜੋ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਧਵ ਦੇ ਅਰਥ ਮਾਲਕ ਅਥਵਾ ਲਾੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜੀ ਵੀ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ। ਏਥੇ ਮਾਧਵ ਸ਼ਬਦ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਲਈ ਹੈ ਜੋ ਆਪ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਦਿਆ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪਾਂਡਵ ਪੁੱਤਰਾਂ ਉੱਪਰ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਧਰਮ ਪਾਲਕ ਹਨ। ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਕਿ ਪਾਂਡਵ ਛੇਤੀ ਹੀ ਵਿਜੇ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਂਡਵ ਜਿੱਤ/ਅਥਵਾ ਰਾਜਸੱਤਾ ਦੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ।

1.15 ਸ਼ਲੋਕ :

ਪਾਞ੍ਯਨ੍ਯਮ੍ ਹ੍ਥੀਕ-ਝੰਸ਼:, ਦੇਕ-ਦਯਮ੍ ਖਨਮ੍-ਯਯ:। ਪੌਠ੍ਯਮ੍ ਦਘ੍ਯੋ ਸਹਾ-ਗੁਠ੍ਯਮ੍, ਖੀਸ ਕਸਮ੍ ਵ੍ਰਕ-ਤਦਰ: ॥

ਪਾਂਚ ਜਨ੍ਯਮ੍ ਹ੍ਰਸ਼ੀਕਇਸ਼ਹ ਦੇਵ ਦੱਤਮ੍ ਪੰਨਮ੍ ਜਯਹ।

ਪੌਠ੍ਯਮ੍ ਦਯਮ੍ ਮਹਾ ਸੰਖਮ੍ ਭੀਮ ਕ੍ਰਮਾ ਵ੍ਕ-ਉਦਰਹ ॥

◦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਪਾਂਚ ਜਨ੍ਯਮ੍ : ਸੰਖ ਦਾ ਨਾਂ। ਹ੍ਰਸ਼ੀਕਇਸ਼ਹ : ਗਿਆਨ ਚੇਤਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ। ਦੇਵ ਦੱਤਮ੍ : ਸੰਖ ਦਾ ਨਾਂ। ਪੰਨਮ੍ ; ਲਕਸ਼ਮੀ ਅਥਵਾ ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲਾ ਅਰਜਨ। ਪੌਠ੍ਯਮ੍ : ਸੰਖ ਦਾ ਨਾਂ ਪੌਠਰਾ। ਦਯਮ੍ : ਵੱਜੇ। ਮਹਾ ਸੰਖਮ੍ : ਮਹਾਨ ਸੰਖ। ਭੀਮ ਕ੍ਰਮਾ : ਭਿਆਨਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਵ੍ਕ-ਉਦਰਹ : ਜਿਸ ਦਾ ਬਘਿਆੜ ਵਰਗਾ ਢਿੱਡ ਹੈ, ਭੀਮ।

◦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਹਰਸ਼ੀਇਸ਼ਹ (ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ) ਨੇ ਪੰਚਾ ਜਨਯ ਅਤੇ ਧੰਨਜਯ (ਅਰਜਨ) ਨੇ ਦੇਵਦੱਤ ਅਤੇ ਭਿਅੰਕਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵ੍ਰਕੋਦਰ (ਭੀਮ) ਨੇ ਪੌਂਡਰ ਨਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੰਖ ਵਜਾਏ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ◦ ਪਾਂਚ ਜਨਯਮ੍ ਹਰੀਕੋਸ਼ਹ = ਪਾਂਚ ਜਨਯਮ੍ ਸੰਖ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਵਜਾਇਆ ਕਿ ਆਪੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਹਨ, ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਖ - ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸੰਖ ਰੂਪ ਧਾਰੀ ਦੌਤ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਤੇ ਇਸ ਸੰਖ ਦਾ ਨਾਂ ਪਾਂਚ ਜਨਯਮ੍ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਘਬਰਾ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹਰੀਕੋਸ਼ਹ ਅਥਵਾ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਵਜਾਇਆ। ◦ ਦੇਵ ਦੱਤਮ੍ ਧਨਮ੍ਜਯਹ = ਰਾਜਸੂਯ ਯੱਗ ਧਨਮਜਯਹ ਦੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਬਹੁਤ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਧਨਮਜਯਹ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਨਿਵਾਤਕਵਚਾਦਿ ਦੌਤਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਇੰਦਰ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਦੇਵਦੱਤ ਨਾਂ ਦਾ ਸੰਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਧੁਨੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤੱਕ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤੀੜਾਂ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ◦ ਪੌਂਡ੍ਰਮ੍ ਦਧਮੇ ਮਹਾਸੰਖਮ੍ ਭੀਮ ਕਰਮਾ ਵ੍ਰਕ ਉਦਰਹ = ਹਿੰਡਿਬਾਸੂਰ, ਬਕਾਸੂਰ, ਜਟਾਸੂਰ ਆਦਿ ਦੌਤਾਂ ਤੇ ਕੀਚਕ, ਜਰਾਸੰਧ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭੀਮ ਦਾ ਨਾਂ ਭੀਮ ਕਰਮੀ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਭੀਮ ਦੇ ਵਿੱਡ ਵਿੱਚ ਜਠਰ ਅਗਨੀ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਵ੍ਰਕ ਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਅੱਗ ਵੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਬਹੁਤ ਭੋਜਨ ਖਾ ਕੇ ਹਜ਼ਮ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਭੀਮ ਨੂੰ 'ਵ੍ਰਕੋਦਰ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਭੀਮ ਨੇ ਬਹੁਤੇ ਆਕਾਰ ਵਾਲਾ ਪੌਂਡ੍ਰਮ੍ ਦਾ ਸੰਖ ਵਜਾਇਆ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਹਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ਾ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਵੇਕ ਬੁੱਧੀ ਸਮਝ ਸੂਝ ਅਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੇ ਮਾਲਕ ਤੋਂ ਹਨ। ਇਹ ਅਰਥ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਸਾਰਥਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹਨ, ਆਪ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਬੁੱਧੀ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਸਮਝ ਸੂਝ ਦੇ ਕਰਤਾ ਧਰਤਾ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਹਰ ਕਾਰਜ ਕਥਨ ਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿੱਚ ਸਮਝ ਸੂਝ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਵਿਵੇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਤਿ ਨੇਕੀ ਅਤੇ ਸ਼ੁਭ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਧੰਨਜਯ ਦੇ ਅਰਥ ਧਨ ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਵਾਲਾ ਜੇਤੂ। ਅਰਜਨ ਅਜਿਹੇ ਯੋਧਾ ਤੇ ਸੂਰਮਾ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਲਕੋਈ ਹੋਈ ਬੇਕਾਰ ਪਈ ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਧੰਨਨਜਯਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵ੍ਰਕੋਦਰਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਉਹ ਜਿਸ ਦੇ ਬਘਿਆੜ ਵਰਗਾ ਮਿਹਦਾ ਅਥਵਾ ਪੇਟ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਭੀਮ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭੀਮ ਨੂੰ ਬਘਿਆੜ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਭੁੱਖ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮਿਹਦੇ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਖੁਰਾਕ ਹਜ਼ਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਫੁਰਤੀਲਾ ਚੁਸਤ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭੀਮ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਸਨ।

1.16 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਨਨ੍ਤ-ਵਿਜਯਮ੍ ਰਾਜਾ, ਕੁ-ਨ੍ਤੀ ਕੁ-ਨ੍ਤੀ-ਪੁਤ੍ਰ: ਯੁਥਿ-ਸ੍ਥਿਰ:। ਨਕੁਲ: ਸਹਦੇਵ: ਚ, ਸੁਬੋਧ-ਮਧਿਪੁਞਕੌ ॥

ਅਨੰਨਤ ਵਿਜਯਮ੍ ਰਾਜਾ ਕੁੰਤੀ ਪੁਤ੍ਰਹ ਯੁਥਿਸ੍ਥਿਰਹ।

ਨਕੁਲਹ ਸਹਦੇਵਹ ਚ ਸੁਘੋਸ਼ ਮਣਿ ਪੁਸ਼੍ਪ ਕੌ ॥

◦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਅਨੰਨਤ ਵਿਜਯਮ੍ : ਸੰਖ ਦਾ ਨਾਂ। ਕੁੰਤੀ ਪੁਤ੍ਰਹ : ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ। ਯੁਥਿਸ੍ਥਿਰਹ : ਯੁਥਿਸ਼ਟਰ। ਨਕੁਲਹ : ਨਕੁਲ। ਸਹਿਦੇਵਹ : ਸਹਿਦੇਵ। ਸੁਘੋਸ਼ ਮਣਿ ਪੁਸ਼੍ਪ ਕੌ : ਸੰਖਾਂ ਦੇ ਨਾਂ।

◦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਾ ਯੁਥਿਸ਼ਟਰ ਨੇ ਅਨੰਨਤ ਵਿਜੇ, ਨਕੁਲ ਨੇ ਸੁਘੋਸ਼ ਅਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਨੇ ਮਣਿ ਪੁਸ਼੍ਪ ਕੌ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਖ ਵਜਾਏ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ◦ ਕੁੰਤੀਪੁੱਤਰ = ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਯੁਥਿਸ਼ਟਰ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁੰਤੀ ਨੇ ਮਹਤੀ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧਰਮ ਦੀ ਆਰਾਧਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਯੁਥਿਸ਼ਟਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਆਪ ਵੀ ਰਾਜਸੂਰ੍ਯ ਯੱਗ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਮੁੱਖ ਰਾਜਾ ਅਖਵਾਏ। ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਪਰਪੱਕ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰ ਯੁਥਿਸ਼ਟਰ ਅਖਵਾਇਆ। ਅਰਜਨ, ਭੀਮ ਤੇ ਯੁਥਿਸ਼ਟਰ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਹਨ, ਨਕੁਲ ਸਹਿਦੇਵ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਾਦਰੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਨ। ਇਹ ਅੰਤਰ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਯੁਥਿਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਣਵਾਸ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਯੁਥਿਸ਼ਟਰ ਹੀ ਰਾਜਾ ਬਣੇਗਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਯੁਥਿਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਹਰ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿੱਚ, ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਪਰ ਰਾਜਿਆਂ ਵਰਗੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸ਼ੋਭਾ, ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਬੇਤਾਜ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਕੇ ਸ਼ੋਭਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1.17 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਾਸ਼ਯ: ਚ ਪਰਸ-ਭ੍ਰਾਸ਼ਾਸ: ਸਿਖਭਾਣੀ ਚ ਸਹਾ-ਰਥ:। ਖ੍ਰੁਸ਼-ਦ੍ਰੁਸ਼: ਕਿਰਾਟ ਚ ਸਾਤ੍ਯਕਿ: ਚ ਅ-ਪਰਾਜਿਤ: ॥

ਕਾਸ਼ਯਹ ਚ ਪਰਮ ਇਸ਼੍ਵਾਸਹ, ਸਿਖੰਡੀ ਚ ਮਹਾਰਥਹ।

ਪ੍ਰਸ਼ਟਪ੍ਰਯੂਮਨਹ ਵਿਰਾਟਹ ਚ ਸਾਤ੍ਯ ਕਿਹ ਚ, ਅਪ੍ਰਾਜਿਤਹ ॥

◦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਕਾਸ਼ਯਹ : ਕਾਸ਼ੀ ਦਾ ਰਾਜਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਪਰਮ ਇਸ਼੍ਵਾਸਹ : ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤੀਰਅੰਦਾਜ਼। ਸਿਖੰਡੀ : ਸਿਖੰਡੀ। ਮਹਾਰਥਹ : ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਥਵਾਹਕ। ਪ੍ਰਸ਼ਟਪ੍ਰਯੂਮਨਹ : ਪ੍ਰਸ਼ਟਪ੍ਰਯੂਮਨ। ਵਿਰਾਟਹ : ਵਿਰਾਟ। ਸਾਤ੍ਯਕਿਹ : ਸਤਿਆਕੀ। ਅਪ੍ਰਾਜਿਤਹ : ਅਜਿੱਤ।

◦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਮਹਾਨ ਧਨੁਸ਼ਧਾਰੀ ਕਾਸ਼ੀ ਦਾ ਰਾਜਾ, ਮਹਾਰਥੀ ਸਿਖੰਡੀ, ਪ੍ਰਿਸ਼ਟਪ੍ਰਯੂਮਨਹ ਵਿਰਾਟ ਅਤਿਜੂ ਸਾਤ੍ਯਕਿਹ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸੰਖ ਵਜਾਏ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਠ ਕਾਸ਼ਯਹ ਚ ਪਰਮ ਏਸ਼ਵਾਸਹ - ਸ਼ਿਖਾਨ੍ ਦਯਮੁਹ ਪ੍ਰਥਕ੍ ਪ੍ਰਥਕ੍ :- ਮਹਾਰਥੀ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਬਹੁਤ ਸੂਰਬੀਰ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ (ਕਾਸ਼ੀਰਾਜ ਦੀ ਕੰਨਿਆ ਅੰਬਾ) ਸੀ। ਇਸ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਾਜਾ ਦਰੋਪਦ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਇਹੋ ਸਿਖੰਡੀ ਸਬੂਣਾਕਰਣ ਨਾਂ ਦੇ ਯਕਸ਼ ਤੋਂ ਪੁਰਸ਼ਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪੁਰਸ਼ ਬਣਿਆ। ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ ਪਰ ਸਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਉੱਪਰ ਬਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਲਾਉਂਦੇ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਸਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਉੱਪਰ ਬਾਣ ਚਲਾਏ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਸੀ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀਜੜਾ ਸੀ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਪਰ ਨਾ ਦਾਹੜੀ ਸੀ ਨਾ ਮੁੱਛਾਂ ਸਨ। ਭੀਸ਼ਮ (ਪਿਤਾਮਾ) ਨੇ ਸੁਗੰਧ ਖਾ ਰੱਖੀ ਸੀ ਕਿ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਔਰਤ ਉਸ ਨਾਲ ਲੜੇਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਉੱਪਰ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦੇਵੇਗਾ। ਏਸੇ ਲਈ ਸਿਖੰਡੀ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਹਾਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਧ੍ਰੁਸ਼ਟਾਦਯੂਮਨ੍ਹ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾ ਜਿੱਤ ਸਕੇ।

1.18 ਸ਼ਲੋਕ

ਦੁਪਦ: ਫ਼੍ਰੀਪਦੇਯਾ: ਚ, ਸਰ੍ਵੰਸ਼: ਪ੍ਰਥਿਕੀ-ਪਰੇ। ਸ਼੍ਰੀਮਫ਼: ਚ ਸਹਾ-ਗਾਹੁ:, ਸ਼ਙ੍ਗਾਨ੍ ਦਯੁ: ਪ੍ਰਥਕ੍ ਪ੍ਰਥਕ੍ ॥

**ਦੁਪਦ ਦੁਪਦੇਯਾਹ ਚ ਸਰ੍ਵੰਸ਼ ਪ੍ਰਥਿਕੀ ਪਤੇ।
ਸ਼੍ਰੀਮਫ਼ ਚ ਸਹਾਗਾਹੁ ਸੰਖਾਨ੍ ਦਯੁਮੁਹ ਪ੍ਰਥਕ੍ ਪ੍ਰਥਕ੍ ॥**

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਦੁਪਦ : ਦੋਪਤੀ। ਦੁਪਦੇਯਾਹ : ਦੋਪਦੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਰ੍ਵੰਸ਼ : ਸਾਰੇ ਸਮੁੱਚੇ। ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਪਤੇ : ਧਰਤੀ ਪਤੀ। ਸ਼੍ਰੀਮਫ਼ : ਸ਼੍ਰੀਮਫ਼ਰਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ (ਅਭਿਮੰਨੂ)। ਚ : ਅਤੇ। ਸਹਾਗਾਹੁ : ਸੂਰਬੀਰ ਮਹਾਬਲੀ ਸ਼ਸ਼ਤਰਧਾਰੀ। ਸੰਖਾਨ੍ : ਸੰਖ। ਦਯੁਮੁਹ : ਵੱਜੇ। ਪ੍ਰਥਕ੍ ਪ੍ਰਥਕ੍ : ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਤਥਾ ਹੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ! ਦੋਪਦੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਮਹਾਂਬੀਰ ਸ਼੍ਰੀਮਫ਼ਰਾ ਪੁੱਤਰ ਅਭਿਮੰਨੂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਸੰਖ ਵਜਾਏ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਅਭਿਮੰਨੂ - ਅਰਜਨ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਚਕਰਵਿੰਦੂਹ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਦੇ ਛੇ ਮਹਾਂਬੀਰਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਨਿਆਇ ਪੂਰਵਕ ਘੇਰਕੇ ਹਰਾਇਆ। ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਉੱਪਰ ਗਦਾ ਦਾ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ○ ਸੰਜੇ ਨੇ ਸੰਖਵਾਦਨ ਸਮੇਂ ਕੌਰਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੇਵਲ ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ, ਅਰਜਨ ਭੀਮ ਆਦਿ ਅਠਾਰਾਂ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਜੇ ਕੌਰਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੇਵਲ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਠਾਰਾਂ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਧਰਮੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਧਰਮੀਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਂਦਿਆਂ ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸੰਜੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਤਿ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਭੂਮੀਪਤੀ ਅਥਵਾ ਧਰਤੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੱਚਮੁੱਚ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਪਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਸਵੱਰਗ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਜਦ ਕਿ ਯੁੱਧ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਤਬਾਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਸੰਜੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਕੋਲ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਤੇ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਧਰਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੌਰਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੇਵਲ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਹੀ ਸੰਖ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਪਾਂਡਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੰਖ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਯੋਧੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹਨ। ਜੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਕੌਰਵ ਡਰੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਯੁੱਧ ਹਾਰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਧਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਡਰਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਉਤਸ਼ਾਹਹੀਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੌਰਵ ਯੁੱਧ ਲੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਾਰ ਗਏ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।

1.19 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸ: ਘੋਸ਼: ਖ਼ਾਤੰਰਾਸ਼੍ਟ੍ਰਾਯਾਮ੍, ਹ੍ਰਦਾਯਨਿ ਵਿ-ਅਦਾਰਯਤ੍। ਨਖ: ਚ ਪ੍ਰਥਿਕੀਸ੍ ਚ ਏਕ, ਰੁਸੁਲ: ਵਿ-ਅਰੁ-ਨਾਦਯਨ੍ ॥

**ਸਹ ਘੋਸ਼ਹ ਧਰ੍ਤਰਾਸ਼੍ਟ੍ਰਾਣਮ੍ ਹ੍ਰਦਿਯਾਨੀ ਵਿਅਦਰਾਯਤ੍।
ਨਭਹ ਚ ਪ੍ਰਥਿਕੀਸ੍ ਚ ਏਵ੍ ਤੁਮੁਲਹ ਵਿਅਨੁ ਨਾਦਯਨ੍।**

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਸਹ : ਉਹ। ਘੋਸ਼ਹ : ਸ਼ੋਰ, ਰੌਲਾ। ਧਰ੍ਤਰਾਸ਼੍ਟ੍ਰਾਣਮ੍ : ਪ੍ਰਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ। ਹ੍ਰਦਿਯਾਨੀ : ਦਿਲਾਂ ਦਾ। ਵਿਅਦਰਾਯਤ੍ : ਚੀਰ ਦਿੱਤੇ। ਨਭਹ : ਅਸਮਾਨ। ਚ : ਅਤੇ। ਪ੍ਰਥਿਕੀਸ੍ : ਧਰਤੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ੍ : ਭੀ। ਤੁਮੁਲਹ : ਦੰਗੇ ਵਾਲਾ ਸ਼ੋਰ ਸ਼ਰਾਬੇ ਵਾਲਾ। ਵਿਅਨੁ ਨਾਦਯਨ੍ : ਗੂੰਜਦਾ ਹੋਇਆ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਇਸ ਭਿਅੰਕਰ ਸ਼ੋਰ ਸ਼ਰਾਬੇ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਅਸਮਾਨ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਤਿਪੂਨਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚੀਰ ਦਿੱਤਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ○ ਸਹ ਘੋਸ਼ਹ ਧਰ੍ਤਰਾਸ਼੍ਟ੍ਰਾਣਮ੍..... ਵਿਅਨੁ ਨਾਦ ਦਯਨ੍ = ਪਾਂਡੋ ਸੈਨਾ ਵੱਲੋਂ ਵਜਾਏ ਗਏ ਸੰਖਾਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਐਨੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਉੱਚੀ ਗਹਿਰੀ ਤੇ ਭਿਅੰਕਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਗੂੰਜ ਪਿਆ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਅਨਿਆਇ ਪੂਰਵਕ ਅਧਰਮੀ ਕੌਰਵ, ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਦੱਬਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਡਰ ਕੇ ਕੰਬਣ ਲੱਗੇ। ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਅਸਤ੍ਰਾਂ ਸ਼ਸਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ। ਕੌਰਵ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਕੌਰਵ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਜਾਏ ਸੰਖਾਂ ਨੇ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ। ○ ਧਰ੍ਤਰਾਸ਼੍ਟ੍ਰਾਣਮ੍ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨਿਆਇਪੂਰਵਕ ਰਾਜ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਜੇ ਵਿਧੀ ਯੁਕਤੀ ਸੰਗਤ ਹੈ। ਅਨਿਆਇ ਦਾ ਪੱਖ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਪੱਥਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਅਧਰਮ ਅਨਿਆਏ ਹੈ, ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਡਰਪੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਆਇ ਦਾ ਪੱਖ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸੂਰਬੀਰ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਂਡਵ ਧਰਮ ਦੇ ਪੱਖੀ ਹਨ, ਕੌਰਵ ਅਧਰਮ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ

ਅੰਦਰ ਸਤਿ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੂਰਮੇ ਪੁਰਸ਼ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਹਨ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਸੰਖਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਹੌਸਲਾ ਸੰਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਖਾਂ ਦੀਆਂ ਡਰਾਵਨੀਆਂ ਧਰਤ ਕੰਬਾਉ ਉੱਚੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕੌਰਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਕੰਬਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਇਹ ਡਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਤਿ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਅਭਿਮਾਨੀ ਯੁੱਧ ਰਾਹੀਂ ਤਬਾਹੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਬਹਿਬਲ ਹਨ। ਕੌਰਵ ਅੰਦਰੋਂ ਡਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਪਟੀ ਮਨ ਛੇਤੀ ਹੀ ਡਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

1.20 ਸ਼ਲੋਕ :

अथ वि-अव-स्थितान् दृष्ट्वा, धार्तराष्ट्रान् कपि-ध्वजः। प्र-वृत्ते शस्त्र-संपाते, धनुः उद्-यम्य पाण्डवः॥

ਫ਼ਥੀਕ-ਝੰਜੰ ਤਦਾ ਕਾਕਯਸ੍, ਝਦਸ੍ ਆਹ ਸਹੀ-ਪਠੇ।

ਅਥ ਵਿਅਵਸਿਥਤਾਨ੍ ਦ੍ਰੁਸ਼੍ਟਵਾ ਧਾਰ੍ਤਰਾਸ਼੍ਟ੍ਰਹ੍ਨ੍ ਕਪਿ ਪ੍ਰਵਜਹ॥

ਪ੍ਰਵ੍ਰਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸੰਪਾਤੇ, ਧਨੁਹ ਓਦ੍ ਯਮ੍ਯ ਪਾਂਡਵਹ॥

ਹ੍ਰੁਸ਼ੀਕ ਇਸ਼ੰ ਤਦਾ ਵਾਕ੍ਯਮ੍ ਇਦਮ੍ ਆਹ ਮਹੀਪਤੇ॥

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਅਥ : ਹੁਣ। ਵਿਅਵਸਿਥਤਾਨ੍ : ਕਤਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ। ਦ੍ਰੁਸ਼੍ਟਵਾ : ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ। ਧਾਰ੍ਤਰਾਸ਼੍ਟ੍ਰਹ੍ਨ੍ : ਪ੍ਰਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪਾਸੇ ਵਾਲੇ। ਕਪਿ ਪ੍ਰਵਜਹ : ਬਾਂਦਰ ਨਿਸ਼ਾਨ ਚਿੰਨ ਝੰਡਾ, ਅਥਵਾ ਹਨੂਮਾਨ। ਪ੍ਰਵ੍ਰਤੇ : ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸੰਪਾਤੇ : ਹਥਿਆਰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ। ਧਨੁਹ : ਕਮਾਨ, ਧਨੁਖ। ਉਦ੍ਯਮ੍ਯੇ : ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ। ਪਾਂਡਵਾਹ : ਪਾਂਡਵ ਪੁੱਤਰ। ਹ੍ਰੁਸ਼ੀਕ ਇਸ਼ੰ : ਹਰੀਕੇਸ਼ਾ। ਤਦਾ : ਤਦ ਵਾਕਯਮ੍ : ਵਾਕ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਆਹ : ਕਿਹਾ। ਮਹੀਪਤੇ : ਹੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਸਵਾਮੀ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਹੇ ਧਰਮ ਸਵਾਮੀ! ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ, ਕਵੱਚ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸੂਰਬੀਰ ਰਥ ਵਾਲੇ ਪਾਂਡੋ ਪੁੱਤਰ (ਅਰਜਨ) ਨੇ ਪ੍ਰਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਖੜ੍ਹੇ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ਸਤਰ ਚਲਦੇ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਧਨੁਸ਼ ਉਠਾ ਕੇ ਹ੍ਰੀਸ਼ਕੇਸ਼ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਵਚਨ ਕਹੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ○ ਅਥ-ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਸੰਜੇ - ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਅਥਵਾ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਇਤਿ - ਪਦ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ○ ਪ੍ਰਵ੍ਰਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸੰਪਾਤੇ = ਭਾਵੇਂ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ੰਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਜਾਇਆ, ਕੇਵਲ ਦਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਇੰਜ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮੰਨ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਉਠਾ ਲਏ ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਵੀ ਵੀਰਤਾ ਅੰਦਰ ਆਪਣਾ ਗਾਂਡੀਵ ਧਨੁਸ਼ ਉਠਾ ਲਿਆ। ○ ਵਿਅਵ ਸਿਥਤਾਨ੍ ਦ੍ਰੁਸ਼੍ਟਵਾ = ਸੰਜੇ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਆਪ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਰਯੋਧਨ ਨੇ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਭੱਜਿਆ ਭੱਜਿਆ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਧੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਗਾਂਡੀਵ ਧਨੁਸ਼ ਵੱਲ ਕੀਤਾ। ○ ਧਨੁਹ ਉਦ੍ ਯਮ੍ਯ = ਇਸ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਰਯੋਧਨ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਭੈਅ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਨਿਰਭੈਅਤਾ ਹੈ। ○ ਕਪਿਪ੍ਰਵਜਹ = ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਰਜਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹੈ। ਸੰਜੇ, ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਇਹ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਦੇ ਰਥ ਦੀ ਧਵੱਜਾ ਉੱਪਰ ਹਨੂਮਾਨ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਜਦ ਪਾਂਡਵ ਵਣ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਹਵਾ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਦਿਵਯ ਸਹਸ੍ਰਤ੍ਰਦਲ ਕਮਲ ਲਿਆ ਕੇ ਦਰੋਪਤੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਖ, ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਭੀਮ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਫੁੱਲ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਫੁੱਲ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਭੀਮ ਕਦਲੀ ਵਣ ਪਹੁੰਚੇ, ਜਿੱਥੇ ਹਨੂਮਾਨ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਹੋਈ। ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਹਨੂਮਾਨ ਨੇ ਭੀਮ ਨੂੰ ਵਰਦਾਨ ਮੰਗਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਭੀਮ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਬਣੀ ਰਹੇ। ਹਨੂਮਾਨ ਜੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੇ ਵਾਯੂ ਪੁੱਤਰ! ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਤੂੰ ਬਾਣ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਆਘਾਤ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਘੁਸ ਕੇ ਸਿੰਹਨਾਦ ਕਰੇਂਗਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗਰਜਨਾ ਨਾਲ ਉਸ ਸਿੰਹਨਾਦ (ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਗਰਜ) ਨੂੰ ਵਧਾ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਰਥ ਦੀ ਧਵੱਜਾ ਉੱਪਰ ਬੈਠਕੇ ਮੈਂ ਅਜਿਹੀ ਭਿਅੰਕਰ ਗਰਜਨਾ ਕਰਾਂਗਾ, ਜਿਹੜੀ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਦੇ ਪਰਾਣ ਲੈ ਲਵੇਗੀ। ○ ਪਾਂਡਵ - ਸੰਜੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਲਾਉਣ ਲਈ ਪਾਂਡਵ ਸ਼ਬਦ ਪਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1.21-22 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਰ੍ਜੁਨ-ਉਵਾਚ अर्जुन उवाच

सेनयोः उभयोः मध्ये रथम्, स्थापय मे अ-च्युत॥ यावत् एतान् निर-ईक्षे अहम्, योद्ध-कामन् अव-स्थितान्॥

ਕੈ: ਸਯਾ ਸਹ ਯੋਢ੍ਢਵ੍ਯਸ੍, ਅਸਿਮ੍ਨ੍ ਰਠ-ਸਮੁਢ੍ਢਸੇ॥

ਸੇਨਯੋਰ ਉਭਯੋਰ ਮਧ੍ਯੇ ਰਥਮ੍ ਸ੍ਥਾਪਯ ਮੇ ਅਚ੍ਯੁਤ॥

ਯਾਵਤ੍ ਇਤਾਨ੍ ਨਿਰ੍ ਇਕਸ਼ੇ ਅਹਮ੍ ਯੋਧ੍ ਕਾਮਨ੍ ਅਵਸਿਥਤਾਨ੍॥

ਕੈਹ ਮਯਾ ਸਹ ਯੋਧਵ੍ਯਮ੍ ਅਸਿਮਨ੍ ਰਣ ਸਮੁਦ੍ਯਮੇ॥

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਅਰ੍ਜੁਨ ਉਵਾਚ : ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਸੇਨਯੋਰ : ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ। ਉਭਯੋਰ : ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ। ਮਧ੍ਯੇ : ਵਿਚਕਾਰ। ਰਥਮ੍ : ਰਥ। ਸ੍ਥਾਪਯ : ਸਥਾਪਿਤ ਹਨ ਅਥਵਾ ਖੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਮੇ : ਮੇਰੇ, ਮੈਨੂੰ। ਅਚ੍ਯੁਤ : ਹੇ ਅਛੂਤਾ। ਯਾਵਤ੍ : ਜਦੋਂਕਿ। ਇਤਾਨ੍ : ਇਹ। ਨਿਰ੍ ਇਕਸ਼ੇ : ਵੇਖੋ, ਧਿਆਨ ਦੇਵੋ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਯੋਧ੍ ਕਾਮਾਨ੍ : ਯੁੱਧ ਲੜਨ ਦੀ ਇੱਛਾ। ਅਵਸਿਥਤਾਨ੍ : ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਰਹੇ। ਕੈਹ : ਕਿਸ ਦੇ ਨਾਲ। ਮਯਾ : ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ। ਸਹ : ਇਕੱਠੇ। ਯੁਧਾਵ੍ਯਮ੍ : ਲੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਸਿਮਨ੍ : ਇਸ ਵਿੱਚ। ਰਣਸਮੁਦ੍ਯਮੇ : ਲੜਾਈ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਹੇ ਅਛੂਤੇ। ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੇਰਾ ਰਥ ਲਿਜਾ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰੋ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ

ਬੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਵਿੱਚ ਰੁਝਿਆ ਹੋਇਆ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਨਾ ਲਵਾਂ ਕਿ ਇਸ ਰਣ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਕਿੰਨਾ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਤਦ ਤੱਕ ਰਬ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰੀ ਰੱਖਣਾ।”

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਸੇਨਯੋਹ ਓਭਯੋਹ ਮਯੁਯੇ ਰਥਮੁ ਸ੍ਥਾਪਯ = ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਆਪ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੇਰੇ ਰਬ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦੇਵੋ।’ ਇਹ ਉਹ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਤੇ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇੰਜ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨਾ, ਉਸ ਦੇ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦੇ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਯਕੀਨੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਬ ਨੂੰ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਰਜਨ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਜੋ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ‘ਹੇ ਅਚਯੁਤ! ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਤੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪਰਿਚਛੇਦ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਆਪ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਗਿਰਾ ਸਕਦਾ। ਸੇਨਯੋਹ ਓਭਯੋਹ ਮਯੁਯੇ = ਪਦ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਏਥੇ 1.21 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਫੇਰ 1.24 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਫੇਰ 2.10 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ। ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਆਉਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਜਨ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਰਬ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। (1.21) ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਕੌਰਵ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (1.24) ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਦ ਮਗਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। (2.10) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਜਨ ਵਿੱਚ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਸੀ, ਫੇਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਮੋਹ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਯੁਧ ਪ੍ਰਤਿ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਹੋ ਗਈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚਲਾ ਮੋਹ ਦੂਰ ਹੋਇਆ। ਹਰ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਭਗਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯਾਵਤ ਯਤਾਨ੍ ਨਿਰੁ ਇਕਸ਼ੇ ਅਹਮੁ..... ਰਣ ਸਮੁਦ੍ਯੁਮੇ :- ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਬ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾਂ ਕਿੰਨਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਹੈ ? ਕਿੰਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿੰਨੀ ਹੈ ? ਕੌਣ ਮੇਰੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਹਨ ? ਕੌਣ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਬਲਵਾਨ ਹਨ ? ਯਯਕਾ ਮਾਨ = ਪਦ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸੁਲਹ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਸੋਚੀ ਸੀ ਪਰ ਕੌਰਵਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਦੇਖਾਂਗਾ... ਕਿ ਕੌਰਵਾਂ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ?

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਅਛੂਤਾ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਛੂਤਾ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਲਈ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਬੌਧਿਕ ਸਰੂਪ ਗੁਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਕਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਅਛੂਤਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਹਨ ਜੋ ਦੈਵੀ ਸ਼ੋਭਾ ਤੋਂ ਨਾ ਥਿੜਕੇ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੱਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੈਵੀ-ਜੋਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

1.23 ਸ਼ਲੋਕ :

ਯੋਤ੍ਸ੍ਯਮਾਨਾਨ੍ ਅਵ-ਝੰਕੇ ਅਹਮੁ, ਯੇ ਏਰੇ ਅਤ੍ਰ ਸਮੁ-ਆ-ਗਗਾ:। ਖਾਰੰਗਾਸ਼੍ਰਿਯੁ ਦੁ:-ਕੁਫ਼ੇ: ਯੁਫ਼ੇ, ਪ੍ਰਿਯ-ਚਿਕੀਰਥ:॥

ਯੋਤ੍ਸ੍ਯਮਾਨਾਨ੍ ਅਵ-ਇਕ੍ਸ਼ੇ ਅਹਮੁ ਯੇਇਤੇ ਅਤ੍ਰ ਸਮੁ ਆਗਤਹ ॥
ਪ੍ਰਾਤਰਾਸ਼੍ਰਿਯੁ ਦੁਹ ਬੁਧੇ ਯੁਧੇ ਪ੍ਰਿਯ ਚਿਕ੍ਰੀਸ਼੍ਰਵਹ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯੋਤ੍ਸ੍ਯਮਾਨਾਨ੍ : ਲੜਨ ਦੇ ਮੰਤਵ ਲਈ। ਅਵੇਇਕ੍ਸ਼ੇ : ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖੋ। ਅਹਮੁ : ਮੈਂ। ਯੇ: ਕੌਣ। ਇਤੇ : ਉਹ। ਅਤ੍ਰ : ਏਥੇ। ਸਮੁ ਆਗਤਹ : ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਪ੍ਰਾਤਰਾਸ਼੍ਰਿਯੁ : ਪ੍ਰਸ਼ਟਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ। ਦੁਹਬੁਧੇਹ : ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ, ਭੈੜੀ ਮਨਸਾ। ਪ੍ਰਿਯ ਚਿਕ੍ਰੀਸ਼੍ਰਵਹ : ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖ ਲਵਾਂ, ਜਿਹੜੇ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਯੁੱਧ ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ ਆਏ ਹੋਏ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਪ੍ਰਾਤਰਾਸ਼੍ਰਿਯੁ ਦੁਹ ਬੁਧੇਹ = ਏਥੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਟ ਬੁਧਿ ਕਹਿ ਕੇ ਅਰਜਨ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਸਾਡਾ ਕੁਲ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਜਸ਼ਾਂ ਰਚੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਮੌਕਿਆਂ ‘ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਅਪਮਾਨਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੱਕੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਅਸੀਂ ਅੱਧੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਾਂ ਪਰ ਸਾਡਾ ਹੱਕ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦੁਸ਼ਟ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਦੋਸਤ ਮਿੱਤਰ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਦ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਾਉਂਦੇ। ਉਲਟਾ ਉਸ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਪਤਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਹਿਤਕਾਰੀ ਘੱਟ ਹਨ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਪਣਾ ਅੱਧਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਜੇ ਸੁੱਖ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਲਾਭ ਹੈ। ਯੋਤ੍ਸ੍ਯਮਾਨਾਨ੍ = ਯੁੱਧ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਉਤਾਵਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੇਖਣ ਸੋਚਣ ਕਰਨ ਲਈ ਅਰਜਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੌਰਵ ਪੱਖੀ ਲੋਕ ਦਰਅਸਲ ਅਧਰਮ ਅਨਿਆਇ ਦਾ ਪੱਖ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਦੇਖਾਂ ਤਾਂ ਸਹੀ ਇਹ ਕੌਣ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਤਰਾਸ਼੍ਰਿਯੁ ਪਦ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹਨ = ਪ੍ਰਾਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਤੇ ਅਨਿਆਇ ਪੂਰਵਕ ਰਾਸ਼ਟਰ (ਰਾਜ) ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਏਥੇ ਪ੍ਰਾਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰਾਤਰਾਸ਼੍ਰਿਯੁ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਥਾਹ ਜੋਸ਼ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਅਥਾਹ ਜੋਸ਼ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਦਿਲਗੀਰੀ ਦਾ ਅਗਾਊਂ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਏਥੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਰਮਾਰਥੀ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਬੜੀ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਵਡੇਰਿਆਂ ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਮੋਹ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1.24-25 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸੰਜਯ ਉਵਾਚ ਸਙ੍ਯ ਤਗਾਚ

ਏਕਮੁ ਤਕੁ : ਹ੍ਰਥੀਕ-ਝੰਸ਼:, ਗੁਡਾਕਾ-ਝੰਸ਼ੇਨ ਭਾਰਤ। ਸੇਨਯੋ: ਤਖਯੋ: ਸਥਯੇ, ਸਥਾਪਯਿਤ੍ਵਾ ਰਥ-ਤਜਮਸੁ ॥

ਖੀਘ-ਦ੍ਰਾਯ-ਪ੍ਰਸੁਖਤ:, ਸਰੋਥਾਮੁ ਚ ਮਹੀ-ਕ੍ਰਿਤਾਮੁ। ਤਗਾਚ ਪਾਰਥ ਪਞਯ ਏਗਾਨੁ, ਸਮੁ-ਅਵ-ਝੰਗਾਨੁ ਕੁਰੂਨੁ ਝੰਗਿ ॥

ਏਵਮ ਉਕਤਹ ਹਰੀਸ਼ੀਕ ਇਸ਼ਹ, ਗੁਡਾਕਾ-ਇਸ਼ੇਨ ਭਾਰਤ।
ਸੋਨਯੋਹ ਓਭਯੋਹ ਮਯੁਯੇ ਸ੍ਥਾਪਯਿਤ੍ਵਾ ਰਥ ਉਤਤਮੁ॥
ਭੀਸ਼ਮ ਦ੍ਰੋਣ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਹ, ਸਰ੍ਵੇਸ਼ਾਮ ਚ ਮਹੀਕਿਸ਼ਤਾਮੁ।
ਓਵਾਚ ਪਾਰ੍ਥ ਪਸ਼ਯ ਇਤਾਨ੍ ਸਮ੍ਅਵ ਇਤਾਨ੍ ਕੁਰੂਨ੍ ਇਤਿ॥

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਏਵਮੁ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਉਕਤਹ : ਸੰਬੋਧਨ ਹੋਇਆ, ਮੁਖਾਤਬ ਕੀਤਾ। ਹਰੀਸ਼ੀਕ ਇਸ਼ਹ : ਹਰੀਸ਼ਕੇਸ਼ਾ। ਗੁਡਾਕਾ ਇਸ਼ੇਨ : ਗੁੱਡਾ ਕੇਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ। ਭਾਰਤ : ਹੇ ਭਾਰਤ। ਸੋਨਯੋਹ : ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ। ਓਭਯੋਹ : ਦੋਵਾਂ ਦੇ। ਮਯੁਯੇ : ਵਿਚਕਾਰ। ਸ੍ਥਾਪਯਿਤ੍ਵਾ : ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਰਥ ਉਤਤਮੁ : ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆਂ ਰਥਾਂ ਨਾਲ।

○ ਭੀਸ਼ਮ ਦ੍ਰੋਣ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਹ : ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਦ੍ਰੋਣ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ। ਸਰ੍ਵੇਸ਼ਾਮੁ : ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ। ਚ : ਅਤੇ। ਮਹੀਕਿਸ਼ਤਾਮੁ : ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੁਕਮਰਾਨ। ਓਵਾਚ : ਕਿਹਾ। ਪਾਰ੍ਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਪਸ਼ਯ : ਵੇਖੋ। ਇਤਾਨ੍ : ਉਹ। ਸਮ੍ਅਵਇਤਾਨ੍ : ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਕੁਰੂਨ੍ : ਕਰੁਸ਼, ਕੌਰਵਾਂ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਸੰਜੇ ਬੋਲਿਆ! ਹੇ ਭਾਰਤ ਵੰਸ਼ੀ ਧ੍ਰਤਰਾਸ਼ਟਰ! ਗੁਡਾਕੇਸ਼ (ਅਰਜਨ) ਦੇ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਹਰੀਸ਼ਕੇਸ਼ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਭੀਸ਼ਮ ਦ੍ਰੋਣ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਉੱਤਮ ਰਥ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ - 'ਹੇ ਪਾਰਥ (ਪ੍ਰਥਾ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ) ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਕੌਰਵਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖੋ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ○ ਭਾਰਤ! ਹੇ ਭਾਰਤ = ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਏਥੇ ਭਾਰਤ, ਸੰਬੋਧਨੀ ਪਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਅਰਜਨ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਭੀ ਆਪਣੇ ਬੰਧੂਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਧੋਹ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਤਿਆਗ ਕਰ ਦੇਵੇ। ○ ਗੁਡਾਕਾ = ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਨੀਂਦ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਨੀਂਦ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਅਰਥ ਵੀ ਹੈ ਗੁੱਡਾ ਨਾਂ ਮੁੜੇ ਹੋਏ ਦਾ ਹੈ, ਕੇਸ਼ ਦੇ ਅਰਥ ਵਾਲ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਵਾਲ ਮੁੜੇ ਹੋਏ ਹੋਣ, ਅਥਵਾ ਘੁੰਘਰਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲਾ। ਈਸ਼ ਦੇ ਅਰਥ ਸਵਾਮੀ ਦੇ ਹਨ। ○ ਏਵ ਮੁਕਤ = ਜੋ ਨੀਂਦ ਸੁੱਖ ਆਲਸ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਨਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਭੋਗ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂਭਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ○ ਹ੍ਰਸੀਕੇਸ਼ = ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਹ੍ਰਸੀਕ ਹੈ ਜੋ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਵਾਲੇ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕਿੰਨੇ ਕਿਰਪਾਲੂ ਹਨ। ○ ਭੀਸ਼ਮ ਦਰੋਣ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਹ..... = ਉਸ ਰਥ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ (ਵਿਲਕਸ਼ਣ) ਵਿਲੱਖਣ ਚਤੁਰਾਈ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ, ਜਿੱਥੇ ਅਰਜਨ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਸਨੇਹੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ○ ਉਵਾਚ ਪਾਰ੍ਥ ਪਸ਼ਯੈਤਾ ਸਮਵੇਤਾ ਕੁਰੂ ਨਿਤਿ = ਕੁਰੂ ਪਦ ਵਿੱਚ ਧ੍ਰਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪਾਂਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੋਵੇਂ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕੁਰੂਵੰਸ਼ੀ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਇੱਕੋ ਹੀ ਤਾਂ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਕੌਰਵ ਵੰਸ਼ੀ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਇੱਕ ਹਨ। ਚਾਹੇ ਪੰਖ ਵਿੱਚ ਹਨ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧੀ, ਚਾਹੇ ਚੰਗੇ ਹਨ ਜਾਂ ਬੁਰੇ। ਸਦਾਚਾਰੀ ਹਨ ਜਾਂ ਦੁਰਾਚਾਰੀ - ਹਨ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਇੱਕੋ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ। ਇੰਜ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਛੁਪਿਆ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੋਹ ਜਾਗ ਪਏ ਤੇ ਅਰਜਨ ਜਿਗਿਆਸੂ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤੇ ਗੀਤਾ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੂਲਭੂਤ ਆਧਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੋਹ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ○ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਨੇਹ ਤੇ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਮਮਤਾਮਈ ਸਨੇਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਭੈੜੇ ਗੁਣਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਜਾਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਰ 'ਇਹ ਮੇਰੇ ਹਨ' ਇੱਕੋ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਭਗਤ ਨਾਲ ਸਨੇਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੋਹ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਅਥਵਾ ਪਦਾਰਥ (ਸਰੀਰ ਆਦਿ) ਵੱਲ ਅਤੇ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਆਤਮੀਯਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਨੇਹ ਵਿੱਚ ਹਨੇਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਗਵਤ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਚਾਨਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਨੇਹ ਕਰਤੱਵ ਯੁਕਤ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਉੱਪਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਗੁਡਾਕੇਸ਼ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਨੀਂਦ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਕਦੋਂ, ਕਿੱਥੇ ਸੌਣਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਨੀਂਦ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਅਥਵਾ ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਧਿਆ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਬਿਹਬਲ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਡਾਕੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਹਨ ਨੀਂਦ, ਆਲਸ ਅਥਵਾ ਤਮੋਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲਾ।

1.26 ਸ਼ਲੋਕ :

तत्र अपश्यत् स्थितान् पार्थः, पितृन् अथ पितामहान्। आचार्यान् मातुलान् भ्रातॄन्, पुत्रान् पौत्रान् सखीन् तथा॥
शुश्रुवान् सुहृदः च एव, सेनयोः उभयोः अपि।

ਤਤ੍ਰ ਅਪਸ਼ਯਤ੍ ਸ੍ਰਿਸ਼ਤਾਨ੍ ਪਾਰ੍ਥਹ ਪਿਤ੍ਰਨ੍ ਅਥ ਪਿਤਾ ਮਹਾਨ੍।
ਆਚਾਰ੍ਯਾਨ੍ ਮਾਤੁਲਾਨ੍ ਭ੍ਰਾਤ੍ਰਨ੍ ਪੁਤ੍ਰਾਨ੍ ਪੋਤ੍ਰਾਨ੍ ਸਖੀਨ੍ ਤਥਾ॥
ਸ਼ੁਵਸ਼ੁਰਾਨ੍ ਸੁਹਰ੍ਦਹ ਚ ਏਵ ਸੋਨਯੋਹ ਅਭਓਹ ਅਪਿ।

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਤਤ੍ਰ : ਓਥੇ। ਅਪਸ਼ਯਤ੍ : ਵੇਖਿਆ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਤਾਨ੍ : ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਏ ਹੋਏ। ਪਾਰ੍ਥਹ : ਪਾਰਥਾ। ਪਿਤ੍ਰਨ੍ : ਪਿਤਾਮਾ। ਅਥ : ਭੀ। ਪਿਤਾਮਹਾਨ੍ : ਦਾਦੇ, ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ। ਆਚਾਰ੍ਯਾਨ੍ : ਗੁਰੂ ਅਧਿਆਪਕ। ਮਾਤੁਲਾਨ੍ : ਚਾਚੇ ਤਾਏ। ਭ੍ਰਾਤ੍ਰਨ੍ : ਭਾਈ। ਪੁਤ੍ਰਾਨ੍ : ਪੁੱਤਰ ਬੇਟੇ। ਪੋਤ੍ਰਾਨ੍ : ਪੋਤਰੇ। ਸਖੀਨ੍ : ਦੋਸਤ ਮਿੱਤਰ। ਤਥਾ : ਭੀ। ਸ਼ੁਵਸ਼ੁਰਾਨ੍ : ਸੁਹਰੇ। ਸੁਹਰ੍ਦਾਹ : ਦੋਸਤ ਮਿੱਤਰ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਸੋਨਯੋਹ : ਫੌਜਾਂ ਅਥਵਾ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ। ਅਭਓਹ : ਦੋਵੇਂ। ਅਪਿ : ਭੀ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਉਥੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਚਾਚੇ ਤਾਏ ਦਾਦੇ, ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ, ਭਾਈ ਪੁੱਤਰ ਪੋਤਰੇ, ਦੋਸਤ ਮਿੱਤਰ ਸੁਹਰੇ ਅਤੇ ਅਤਿ ਨੇੜੇ ਦੇ ਯਾਰ ਬੇਲੀ ਵੇਖੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ○ ਅਥ ਤੇ ਤਥਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰਮਈ ਅਰਥ ਹਨ = ਦੁਸ਼ਮਨ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ, ਚਾਚੇ, ਗੁਰੂ, ਮਾਮੇ, ਭਾਈ, ਪੁੱਤਰ, ਪੋਤਰੇ, ਦੋਸਤ ਮਿੱਤਰ, ਹਨ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ○ ਸੁਹ੍ਰਦੁ = ਉਪਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ○ ਹਿੰਸਾ, ਮਹਾਨ ਅਧਰਮ ਹੈ। ○ ਮੋਹਰਹਿਤ ਵਿਪਰੀਤ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਹਿਤ ਹੋਣਾ ਹੀ ਧਰਮ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ,

ਦੋਸਤਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਮੋਹ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਹਮਣੇ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਕੋਈ ਉਪਰੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਤਾਏ ਚਾਚੇ, ਪਿਤਾਮਾ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ ਦੋਸਤ ਮਿੱਤਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਹਥਿਆਰ ਉਠਾਉਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਨ ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਏਥੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1.27 ਸ਼ਲੋਕ :

तान् समीक्ष्य सः कौन्तेयः, सर्वात् बन्धून् अक-स्थितान् ॥ कृपया परया आ-विष्टः, वि-सीदन् इदम् अब्रवीत् ।

ਤਾਨ੍ ਸਮੀਕਸ਼੍ਯ ਸਹ ਕੌਨ੍ਤੇਯਹ ਸ੍ਵਾਨ੍ ਬੰਧੂਨ੍ ਅਵਸਿਥਤਾਨ੍ ।

ਕ੍ਰਪਯਾ ਪਰਯਾ ਆਵਿਸ਼ਟਹ ਵਿਸੀਦਨ੍ ਇਦਮ੍ ਅਬ੍ਰਵੀਤ੍ ॥

○ **ਸ਼ਲੋਕ ਅਰਥ :-** ਤਾਨ੍ : ਇਹ। ਸਮੀਕਸ਼੍ਯ : ਵੇਖ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ। ਸਹ : ਉਹ। ਕੌਨ੍ਤੇਯਹ : ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ। ਸ੍ਵਾਨ੍ : ਸਾਰੇ। ਬੰਧੂਨ੍ : ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ। ਅਵਸਿਥਤਾਨ੍ : ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ। ਕ੍ਰਪਯਾ : ਤਰਸ ਖਾ ਕੇ। ਪਰਯਾ : ਡੂੰਘੀ। ਆਵਿਸ਼ਟਹ : ਭਰ ਗਿਆ। ਵਿਸੀਦਨ੍ : ਦੁੱਖ ਨਾਲ, ਅਫਸੋਸ ਵਿੱਚ। ਇਦਮ੍ ; ਇਹ। ਅਬ੍ਰਵੀਤ੍ : ਕਿਹਾ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਉਹ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਤਰਸ ਭਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਿਆ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਸ਼ੌਂਕ ਨਾਲ ਇੰਜ ਬੋਲਿਆ :-

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ○ ਕੌਂਤੇਯ = ਕੌਂਤੇਯ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਮਾਤਾ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਨਾਲ 'ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੌਣ ਹਨ ? ਅਜਿਹੇ ਮੁੱਖ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰਥ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਉਹੋ ਹੀ ਕੁੰਤੀ ਨੰਦਨ ਅਰਜਨ - ਅਤਿਅੰਤ ਕਾਇਰਤਾ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਉੱਪਰ ਜੋ ਸ਼ੋਕ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਗਈ, ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੀਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਾਇਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ○ ਕ੍ਰਪਯਾ ਪਰਯਾ ਆਵਿਸ਼ਟਹ = ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਕਾਇਰਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਹੈ ਤਾਂ ਘਾਟ। ਇਹ ਅਸਥਾਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਸੂਰਬੀਰ ਹੈ। ○ ਕਾਇਰਤਾ ਕੀ ਹੈ ? ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਨਿੰਦਾ ਤਿਰੱਸਕਾਰ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਦੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲੇ, ਵੈਰ ਭਾਵ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ, ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ - ਦੁਰਯੋਧਨ, ਦੁਸ਼ਾਸਨ, ਸ਼ੁਕਨੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਵੇਖ ਕੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਹੋਣਾ - ਇਹ ਅਤਿਅੰਤ ਕਾਇਰਤਾ ਦੋਸ਼ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸ ਵੇਲੇ ਅਰਜਨ ਕਾਇਰਤਾ ਦੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਲੁਪਤ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੋ ਤਬਾਹੀ ਮੱਚੇਗੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ, ਕੁੱਲ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕੀ ਦਸ਼ਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ? ਇਹ ਸੋਚਕੇ ਉਹ ਕੰਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਡੂੰਘੇ ਵਿਸ਼ਾਦ ਤੇ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੀ ਡਾਵਾਂ ਡੌਲ ਦੁੰਦਮਈ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਭੋਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਜੋ ਬਹਾਦਰ ਹੈ, ਸੂਰਬੀਰ ਯੋਧਾ ਹੈ, ਨਾਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ, ਅਚਾਨਕ ਕੋਮਲ ਭਾਵੀ ਕਿਉਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਭੇਦ ਭਾਵ ਦੇ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਹੈ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ।

1.28. ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਰਜਨ ਉਵਾਚ अर्जुन उवाच

दृष्ट्वा इमस्व-जनम् कृष्ण, युयुत्सुस्व-सम्-उप-स्थितम् ॥ सीदन्ति मम गात्राणि, मुखम् च परि-शुष्यति ।

ਦ੍ਰਸ਼੍ਟਵਾ ਇਮਸ੍ਵ ਸ੍ਵ ਜਨਮ੍ ਕ੍ਰਸ਼੍ਣ, ਯੁਯੁਤ੍ਸੁਸ੍ਵ ਸਮ੍ ਓਪਸਿਥਤਮ੍ ।

ਸੀਦਨ੍ਤਿ ਮਮ ਗਾਤ੍ਰਾਣਿ ਮੁਖਮ੍ ਚ ਪਰਿ ਸੁਸ਼੍ਯਤਿ ।

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਅਰਜਨਾ ਉਵਾਚ : ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਦ੍ਰਸ਼੍ਟਵਾ : ਵੇਖ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ। ਇਮਸ੍ਵ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ। ਸ੍ਵਜਨਮ੍ : ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ। ਕ੍ਰਸ਼੍ਣ : ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ। ਯੁਯੁਤ੍ਸੁਸ੍ਵ : ਲੜਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ। ਸਮ੍ ਓਪਸਿਥਤਮ੍ : ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣਾ। ਸੀਦਨ੍ਤਿ : ਅਸਫਲ ਹੋਇਆ, ਹਾਰਨਾ। ਮਮ : ਮੇਰਾ। ਗਾਤ੍ਰਾਣਿ : ਅੰਗ, ਹੱਥ ਪੈਰ। ਮੁਖਮ੍ : ਮੂੰਹ। ਚ : ਅਤੇ। ਪਰਿ ਸੁਸ਼੍ਯਤਿ : ਸੰਘ ਸੁਕਣ ਲੱਗਾ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** 'ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਸੁੰਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਵੀ ਸੁੱਕ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕਾਂਬਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਏਥੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਅਰਥ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ।

1. 'ਉਹ' ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਲਾ ਨੀਲਾ ਰੰਗ ਹੈ। ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਅਨੰਨਤਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ।

2. ਕ੍ਰਸ਼ਿ :- ਦੇ ਅਰਥ ਅਸਸਤਿਤਵ ਅਥਵਾ ਹੋਂਦ ਦੇ ਹਨ 'ਉਹ' ਹਰ ਥਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

3. ਜੋ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ।

1.29 ਸ਼ਲੋਕ :

वेपथुः च शरीरे मे, रोम-हर्षः च जायते ॥ गाण्डीवम् संसते हस्तात्, त्वक् च एव परि-दह्यते ।

ਵੇਪਥੁਹ ਚ ਸ਼ਰੀਰੇ ਮੇ ਰੋਮਹਰ੍ਸ਼ਹ ਚ ਜਾਯਤੇ ।

ਗਾਂਡੀਵਮ੍ ਸ੍ਰੁੰਸਤੇ ਹਸ੍ਤਾਤ੍ ਤ੍ਵਕ੍ ਚ ਏਵ ਪਰਿ ਦ੍ਰਯੁਤੇ।

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਵੇਪਥੁਰ : ਕੰਬਦੇ ਹੋਏ। ਚ : ਅਤੇ। ਸ਼ਰੀਰੇ : ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ। ਮੇ : ਮੇਰੇ। ਰੋਮਹਰ੍ਯੁਸ਼ : ਭੈਭੀਤ ਹੋਣਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਜਾਯਤੇ : ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ, ਉਠਣਾ। ਗਾਂਡੀਵਮ੍ : ਗੰਡੀਵਾ। ਸ੍ਰੁੰਸਤੇ : ਤਿਲਕਣਾ, ਨਿਕਲਣਾ। ਹਸ੍ਤਾਤ੍ : ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚੋਂ। ਤ੍ਵਕ੍ : (ਮੇਰੀ) ਚਮੜੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਪਰੀ ਦ੍ਰਯੁਤੇ : ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਜਲਣ ਦਾ ਹੋਣਾ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕਾਂਬਾ ਛਿੜ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਭੈ-ਭੀਤ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰੋਂ ਡਰ ਤੇ ਸਹਿਮ ਉੱਠ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੱਥ ਵਿੱਚੋਂ ਗੰਡੀਵ (ਧਨੁਸ਼) ਡਿੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਚਮੜੀ ਜਲ ਰਹੀ ਹੈ।

1.30. ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਚ ਸ਼ਕਨੋਸਿ ਅਕ-ਸ੍ਥਾਤੁਸ੍, ਖ੍ਰਸਤਿ ਙ੍ਯ ਚ ਮੇ ਸਨ:॥ ਨਿਮਿਤ੍ਯਾਨਿ ਚ ਪਸ਼ਯਾਸਿ, ਕਿ-ਪਰੀਤਾਨਿ ਕੇ-ਸ਼ਕ।

ਨ ਚ ਸ਼ਕਨੋਸਿ ਅਵਸ੍ਥਾਤੁਸ੍ ਭ੍ਰਮਤਿ ਇਵ ਚ ਮੇ ਮਨਹ।

ਨਿਮਿਤ੍ਯਾਨਿ ਚ ਪਸ਼ਯਾਸਿ ਵਿ-ਪਰੀਤਾਨਿ ਕੇਸ਼ਵ॥

○ **ਸ਼ਬਦਾਰਥ :-** ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਸ਼ਕਨੋਸਿ : ਮੈਂ ਯੋਗ ਹਾਂ। ਅਵਸ੍ਥਾਤੁਸ੍ : ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਦੇ। ਭ੍ਰਮਤਿਇਵ : ਚਕ੍ਰ ਆਉਂਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਚ : ਅਤੇ। ਮੇ : ਮੇਰੇ। ਮਨਹ : ਮਨ। ਨਿਮਿਤ੍ਯਾਨਿ : ਸ਼ਗਨ ਚੰਗੇ ਭੈੜੇ। ਚ : ਅਤੇ। ਪਸ਼ਯਾਸਿ : ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਵਿ-ਪਰੀਤਾਨਿ : ਵਿਪਰੀਤ। ਕੇਸ਼ਵ : ਕੇਸ਼ਵਾ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਹੇ ਕੇਸ਼ਵਾ! ਮੈਂ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਅਸਮਰਥ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਭ੍ਰਮਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਲੱਛਣ ਵੀ ਉਲਟੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਕਲਿਆਣ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- (1.28-29-30 ਵਿਸਥਾਰ) ○ ਕੌਂਤੇਯ = ਏਥੇ ਕੌਂਤੇਯ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਦਾ ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪੱਚੀਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ‘ਪਾਰਥ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਉਸ ਦੀ ਤਾਤੱਤਿਕ ਦੀ ਮੂਡਤਾ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਹੈ। ○ ਕ੍ਰਪਯਾ ਪਰਯਾ ਆਵਿਸ਼ਟਰ = ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ ਅਰਜਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਉੱਪਰ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਿਰਪਾ ਸੀ, ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੀ ਆਪਣੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸੈਨਾ ਉੱਪਰ ਵੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ○ ਵਿਸੀਦਨ੍ = ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ। ○ ਕ੍ਰਸ਼ਣ = ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਬੰਧਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਨੌਂ ਵਾਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਲਈ ਪਾਰਥ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਪਾਰਥ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸੰਜੇ ਨੇ ਫਿਰ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ○ ਪ੍ਰਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਵੇਤਾ ਯੁਯੁਤਸਵਹ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਯੁਯੁਤਸੁ ਸਮੁਪਸ੍ਰਿਥਤਮ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਪਦਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭੇਦ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ, ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਦਿ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਹਨ - ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਆਦਿ ਪਾਂਡੋ ਪੁੱਤਰ ਹਨ, ਅਜਿਹਾ ਭੇਦ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਮਾਮਕ ਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ○ ਸ੍ਵਜਨਮ੍ = ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕ। ਜੋ ਵੀ ਜਿੱਧਰ ਵੀ ਮਰਦੇ ਹਨ ਆਪਣੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਰਨ ਦਾ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਅਰਜਨ, ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਰਾਸ਼ਟਰ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸੁਰਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਹਥਿਆਰ ਉਠਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੋਸਤਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸ਼ੋਕਮਈ ਅਵਸਥਾ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਭਾਵੀ ਪਰਿਣਾਮ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੈ। ਦੁਖ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਰੀਰ ‘ਤੇ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫਲ ਸਰੂਪ ਅਰਜਨ ਦਾ ਮੂੰਹ ਸੁੱਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੈਰ ਹੱਥ ਮੂੰਹ ਆਦਿ ਹੋਰ ਅੰਗ ਸਿਥਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਰੌਂਗਟੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧਨੁਸ਼ ਹੱਥ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਜਲਣ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਸ ਲਈ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਣਾ ਅਸੰਭਵ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ○ ਪਰਿਸ਼ੁਸ਼੍ਯਤਿ ਪਰਿਦਰਯੁਤੇ = ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆ-ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੇ ਦਾਹ ਦੇ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲ ਸੱਤਾ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ‘ਪਰਿ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ○ ਵੇਪਥੁਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕੰਪ - ਕੰਬਣੀ। ਰੋਮਹਰ੍ਯੁਸ਼ ਦਾ ਅਰਥ ਰੁਮਾਂਚ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਭ੍ਰਮਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਘੁੰਮਨ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਵਾਂਗ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਚੱਕਰ ਆਉਣੇ। ‘ਮੈਂ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹਾਂ।’

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕੇਸ਼ਵ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਅਰਥ ਹਨ। 1. ਕੰਸ (ਪਾਪੀ ਰਾਜੇ ਦਾ) ਅੰਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। 2. ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਵਾਲ ਅਥਵਾ ਕੇਸ਼ ਹੋਣ। 3. ਕ - ਬ੍ਰਹਮਾ - ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ, ਅ = ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜੀ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸਾ- ਰੁਦਰਾ ਲਈ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਤ੍ਰੈਮੂਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਜੋ ਕਰਤਾ ਹੈ, ਪਾਲਣਹਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਤਬਾਹ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਤੇ ਸਰੀਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਮਨ ਦੀ ਜੋ ਦਸ਼ਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਰੀਰ ਉੱਪਰ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਮਨ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਅਰਜਨ ਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਥਿਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਕੇ ਜੋ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਰਜਨ ਦੇ ਤਨ ਮਨ ਉੱਪਰ ਸਾਫ਼ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਤਨ ਮਨ ਵਿੱਚ ਡਰ ਸਹਿਮ ਉਦਾਸੀ ਉਪਰਾਮਤਾ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲੱਛਣ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਾਹਰ ਜੋ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ‘ਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ, ਡਰ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਸਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਨਾਲ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਚੰਗੇ ਦੀ ਥਾਂ ਭੈੜੇ ਸ਼ਗਨਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਬਲਾ, ਰਹਿਮ ਦਾ ਪਾਤਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

1.31 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਚ ਸ਼੍ਰੇਯ: ਅਨੁ-ਪਸ਼ਯਾਸਿ, ਹ੍ਵਾ ਸ੍ਵ-ਜਨਸ੍ ਆਹਵੇ॥ ਨ ਕਾਙ੍ਗੇ ਵਿ-ਜਯਸ੍ ਕ੍ਰੁ਷੍ਣਾ, ਨ ਚ ਰਾਯਸ੍ ਸੁਖਾਨਿ ਚ।

ਨ ਚ ਸ਼੍ਰੇਯਹ ਅਨੁਪਸ਼ਯਾਸਿ ਹ੍ਵਾ ਸ੍ਵਜਨਸ੍ ਆਹਵੇ।

ਨਾ ਕਾਂਹ੍ਕਸ੍ਯੋ ਵਿਜੇਯਮ੍ ਕ੍ਰੁਸ਼੍ਣਾ ਨ ਚ ਰਾਜ੍ਯਮ੍ ਸੁਖਾਨਿ ਚ॥

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਸ਼੍ਰੇਯਹ : ਚੰਗਾ। ਅਨੁਪਸ਼ਯਾਸਿ : ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਹ੍ਵਾ : ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰੇ ਹੋਏ। ਸ੍ਵਜਨਸ੍ : ਸਾਡੇ ਹੀ ਲੋਕ। ਆਹਵੇ : ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਕਾਂਹ੍ਕਸ੍ਯੋ : ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਵਿਜੇਯਮ੍ : ਜਿੱਤ। ਕ੍ਰੁਸ਼੍ਣਾ : ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਰਾਜ੍ਯਮ੍ : ਹਕੂਮਤ ਰਾਜ। ਸੁਖਾਨਿ : ਸੁਖੀ ਆਨੰਦਮਈ। ਚ : ਅਤੇ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ‘ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ’ - ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ! ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੇ ਲੱਛਣ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਨਾ

ਹੀ ਜਿੱਤ ਦੀ, ਨਾ ਹੀ ਸਲੱਤਨਤ ਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਥਵਾ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸੁੱਖ ਭੋਗਣ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਨਿਮਿੱਤਤਾਨਿ ਚ ਪਸ਼ਯਾਮਿ ਵਿਪਰੀਤਾਨਿ ਕੇਸ਼ਵ = ਹੇ ਕੇਸ਼ਵ, ਮੈਂ ਸ਼ਗੁਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਲਟ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਸ਼ਕੁਨ ਕਿਸੇ ਚੰਗੀ ਜਾਂ ਭੈੜੀ ਘਟਨਾ ਦੇ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਨਿਮਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੂਚਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਵਿਚਲਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਮਨ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਕੰਮ ਨੂੰ ਬੋਝਲ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਅਪਸ਼ਗਨ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ० ਨ, ਚ, ਸ਼੍ਰੇਯ ਅਨੁਪਸ਼ਯਾਮਿ ० ਕੇਸ਼ ਪਦ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕਾਰਨ ਸਾਮਰੱਥ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ० ਕ੍ਰਸ਼ਣ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਸ਼ ਸੱਤਾ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ ਤੇ 'ਣ' ਆਨੰਦ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਸੱਤਾ-ਆਨੰਦ - ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਏਕਤਾ ਰੂਪ, ਪਰ ਬ੍ਰਹਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਦਾ ਆਨੰਦ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਇੰਜ ਹੈ ਕ: ਬ੍ਰਹਮ-ਇਸ਼੍ਵਰ ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਇਸ਼ ਹੋਵੇ। ਜੋ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਆਤਮ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਲੋ ਸਮੇਂ ਪਰਮਾਤਮ ਸਰੂਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ० ਨਿਮਿਤਤਾ ਨਿ ਪਸ਼ਯਾਮਿ ਤੇ ਸ਼ਰੇਯਾਹ ਅਨੁਪਸ਼ਯਾਮਿ : ਏਥੇ ਪਸ਼ਯਾਮਿਕ੍ਰਿਆ ਭੂਤ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸ਼ਗੁਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹੈ ਤੇ ਅਨੁਪਸ਼ਯਾਮਿ ਕ੍ਰਿਆ ਪਰਿਣਾਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਲਈ ਹੈ। ਭਾਵ ਹੈ, ਅਰਜਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਗੁਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਾਂ ਜਾਂ ਆਪ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਰੀਤੀ ਤੋਂ ਯੁੱਧ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਸਾਡੇ ਲਈ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਾਸਤੇ ਹਿੱਤਕਾਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ० ਕੇਸ਼ਵ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਪ ਕੇਸ਼ੀ ਵਰਗੇ ਦੈਂਤ ਦੁਸ਼ਟ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਦਾ ਹੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਮੇਰੀ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੋ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੇਸ਼ਵਾਨ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ० ਕ੍ਰਸ਼ਣ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਅਰਥ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਸ਼ਰਣ ਆਏ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦਾ (ਖਿੱਚਦਾ) ਹੈ ਉਹ ਕ੍ਰਸ਼ਣ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਰਜਨ ਦੀ ਮਨੋਅਵਸਥਾ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਾ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਨਾ ਹੀ ਸੰਸਾਰਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਤਿ ਨਿਰਾਸ਼ ਤੇ ਉਪਰਾਮ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਸਿਆ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਬਲ ਬੁੱਧੀ ਹੀਣੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਾਤਮਿਕ ਦਸ਼ਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਉਦਾਸੀਣ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

1.32 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਿਮ੍ ਨ: ਰਾਜਯੇਨ ਗੋਕਿੰਦ ਕਿਮ੍ ਖੋਗੈ: ਜੀਕਿਰੇਨ ਕਾ ॥

ਕਿਮ੍ ਨਹ ਰਾਜਯੇਨ ਗੋਵਿੰਦ ਕਿਮ੍ ਭੋਗੈਰ ਜੀਵਿਤੇਨ ਵਾ ॥

० ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਿਮ੍ : ਕੀ। ਨਹ : ਸਾਨੂੰ। ਰਾਜਯੇਨ : ਸਲਤਨਤ, ਰਾਜ। ਗੋਵਿੰਦ : ਹੇ ਗੋਵਿੰਦ। ਕਿਮ੍ : ਕੀ। ਭੋਗੈਰ : ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਰਾਹੀਂ। ਜੀਵਿਤੇਨ : ਜੀਵਨ। ਵਾ : ਜਾਂ।

० ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਜਾਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਲਈ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ - ਹੇ ਗੋਵਿੰਦ!

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ० ਨਾ ਕਾਂਕਸ਼ੇ ਵਿਜਯੰ ਕਸ਼ਣ ... ਭੋਗੈ ਜੀਵਿਤੇਨ ਵਾ : ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ! ਮੈਂ ਨਾ ਵਿਜੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਨਾ ਰਾਜ ਤੇ ਸੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੀ। ਹੇ ਗੋਵਿੰਦ। ਸਾਨੂੰ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਕੀ ਮਿਲੇਗਾ ? ਭੋਗਾਂ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ਹੈ ? ਫਲ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਓਪਾਅ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ० ਆਪ ਹੀ ਅਧਿਸ਼ਠਾਨ ਰੂਪ ਤੋਂ 'ਗੋ' ਸ਼ਬਦ ਵਾਚਯ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ। ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੇ ਲੌਕਿਕ ਫਲ ਸੰਬੰਧੀ ਵੈਰਾਗ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋ, ਅਜਿਹਾ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਅਰਜਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੋਵਿੰਦ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ० ਗੋਵਿੰਦ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ = ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਗੋ, ਸ਼ਬਦ ਵਾਚਯ ਮਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤਯਿਤਾ ਨੂੰ ਗੋਵਿੰਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਆਤਮਾ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਹੋਵੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਏਥੇ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਗੋਵਿੰਦਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਜੋ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਜਿਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂਦਾ ਵਿਅਕਤੀ। ਵਿੰਦਾ ਦੇ ਅਰਥ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਦੇ ਹਨ - ਜੋ ਸਭ ਕੁੱਝ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਗੋਵਿੰਦ ਹੀ ਸਭ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ।

1.33 ਸ਼ਲੋਕ :

ਯੇਸ਼ਾਮ੍ ਅਰਥੇ ਕਾਕ੍ਸ਼ਿਤਮ੍ ਨ: , ਰਾਜਯਮ੍ ਖੋਗਾ: ਸੁਖਾਨਿ ਚ। ਤੇ ਝਸੇ ਅਕ-ਸ੍ਥਿਗ: ਯੁਫ਼ੇ, ਪ੍ਰਾਣਨ੍ ਯਕ੍ਵਾ ਧਨਾਨਿ ਚ ॥

**ਯੇਸ਼ਾਮ੍ ਅਰਥੇ ਕਾਂਕ੍ਸ਼ਿਤਮ੍ ਨਹ ਰਾਜਯਮ੍ ਭੋਗੈਰ ਸੁਖਾਨਿ ਚ।
ਤੇ ਇਮੇ ਅਵਸਿਥਤਾਹ ਯੁਧੇ, ਪ੍ਰਾਣਾਨ੍ ਤ੍ਯਕ੍ਤਵਾ ਧਨਾਨਿ ਚ ॥**

० ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯੇਸ਼ਾਮ੍ : ਕਿਸਦਾ, ਕੀਹਦਾ। ਅਰਥੇ : ਵਾਸਤੇ, ਦੇ ਲਈ। ਕਾਂਕ੍ਸ਼ਿਤਮ੍ : ਇੱਛਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਨਹ : ਅਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ। ਰਾਜਯਮ੍ : ਰਾਜ ਸਲਤਨਤ। ਭੋਗੈਰ : ਖੁਸ਼ੀ ਆਨੰਦ। ਸੁਖਾਨਿ : ਖੁਸ਼ੀਆਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਤੇ : ਉਹ ਬਹੁਤ। ਇਸੇ : ਇਹ (ਬਹੁਤੇ)। ਅਵਸਿਥਤਾਹ : ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਯੁਧੇ : ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ। ਪ੍ਰਾਣਾਨ੍ : ਜੀਵਨ। ਤ੍ਯਕ੍ਤਵਾ : ਛੱਡ ਦੇਣ ਪਿੱਛੋਂ। ਧਨਾਨਿ : ਦੌਲਤ। ਚ : ਅਤੇ।

० ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਅਸੀਂ ਰਾਜ ਭੋਗ ਸੁੱਖ ਆਨੰਦ ਆਦਿ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਜਾਇਦਾਦ ਅਥਵਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ० ਯੇਸ਼ਾਮ੍ ਅਰਥੇ ਕਾਂਕ੍ਸ਼ਿਤਮ੍ ਨਹ ਰਾਜਯਮ੍ ਭੋਗੈਰ ਸੁਖਾਨਿ ਚ = ਅਸੀਂ ਰਾਜ ਦਾ ਸੁਖ ਤੇ ਭੋਗ ਆਦਿ ਜੋ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁੱਖ ਲਈ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਬਲਕਿ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੋਸਤਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੁੱਖ 'ਚ ਰਹਿਣ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੋਵੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਯੁੱਧ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਭੋਗ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ० ਤੇ ਇਮੇ ਅਵਸਿਥਤਾਹ ਯੁਧੇ ਪ੍ਰਾਣਾਨ੍ ਤ੍ਯਕ੍ਤਵਾ ਧਨਾਨਿ ਚ = ਪਰ ਉਹੋ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਧਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ, ਯੁੱਧ ਲੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਜੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਮਰ

ਗਏ ਤਾਂ ਅਸਾਨੂੰ ਰਾਜ ਕੀਹਦੇ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ ? ਧਨ ਕੀਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਹੋਵੇਗਾ ? ਇਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੀਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਕਰੀਏ ?

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਰਜਨ ਅਤਿ ਨਿਰਾਸ਼ ਮਨੋ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ, ਯੁੱਧ ਦੇ ਭਿਆਂਕਰ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੋਚ ਕੇ ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਉੱਪਰ ਅਟੱਲ ਹੈ।

1.34 ਸ਼ਲੋਕ :

ਆਚਾਰ्या: ਪਿਤਰ: ਪੁਤ੍ਰਾ:, तथा एव च पितामहा:। मातुला: भ्रातुरा: पौत्रा, श्याला: सम्बन्धिन: तथा ॥

ਆਚਾਰੀਯਾਹ, ਪਿਤਰਹ ਪੁਤ੍ਰਾਹ ਤਥਾ ਏਵ ਚ ਪਿਤਾਮਹਾਹ।

ਮਾਤੁਲਾਹ ਸ਼ਵਸ਼ੁਰਾਹ, ਪੌਤ੍ਰਾਹ ਸ਼ਯਾਲਾਹ ਸੰਬਧਨ੍ਧਨਹ ਤਥਾ॥

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਆਚਾਰੀਯਾਹ : ਗੁਰੂ। ਪਿਤਰਹ : ਪਿਤਾ। ਪੁਤ੍ਰਾਹ : ਪੁੱਤਰ। ਤਥਾ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਏਵ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਪਿਤਾਮਹਾਹ : ਦਾਦੇ। ਮਾਤੁਲਾਹ : ਮਾਮੇ। ਸ਼ਵਸ਼ੁਰਾਹ : ਸਹੁਰੇ। ਪੌਤ੍ਰਾਹ : ਪੋਤਰੇ। ਸ਼ਯਾਲਾਹ : ਸਾਲੇ। ਸੰਬਧਨ੍ਧਨਹ : ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ। ਤਥਾ : ਅਤੇ ਹੋਰ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਆਚਾਰੀਆ (ਗੁਰੂ) ਪਿਤਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਦਾਦੇ, ਮਾਮੇ ਚਾਚੇ ਸਹੁਰੇ ਪੋਤਰੇ ਅਤੇ ਸਾਲੇ ਤੇ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਖੜੇ ਲੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ।

1.35 ਸ਼ਲੋਕ :

एतान् न हन्तुम् इच्छामि, घन्तः अपि मधु-सूदन। अपि त्रैलोक्य-राज्यस्य, हेतोः किम् नु मही-कृते ॥

ਇਤਾਨ੍ ਨ ਹਨ੍ਤੁਮ੍ ਇੱਛਾਮਿ ਪ੍ਰਤਹਅਪਿ ਮਧੂਸੂਦਨ।

ਅਪਿ ਤ੍ਰੈਲੋਕ੍ਯ ਰਾਜ੍ਯਸ੍ਯ ਹੋਤੋਹ ਕਿਮ੍ ਨੁ ਮਹੀਕ੍ਰਤੇ॥

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਇਤਾਨ੍ : ਇਹ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਹਨ੍ਤੁਮ੍ : ਮਾਰਨ ਵਾਸਤੇ। ਇੱਛਾਮਿ : ਇੱਛਾ ਕਰਨੀ। ਪ੍ਰਤਹਅਪਿ : ਜੇਕਰ (ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ) ਮਾਰੇ ਵੀ ਗਏ। ਮਧੂਸੂਦਨ : ਹੇ ਮਧੂਸੂਦਨ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਤ੍ਰੈਲੋਕ੍ਯ : ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ। ਰਾਜ੍ਯਸ੍ਯ : ਰਾਜ ਭਰ ਵਿੱਚ। ਹੋਤੋਹ : ਦੇ ਵਾਸਤੇ। ਕਿਮ੍ : ਕਿਵੇਂ। ਨੁ : ਤਦ। ਮਹੀਕ੍ਰਤੇ : ਧਰਤੀ ਦੇ ਲਈ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਹੇ ਮਧੂਸੂਦਨ! ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ 'ਤੇ ਵੀ ਅਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਲਈ ਵੀ, ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਫਿਰ (ਕੇਵਲ ਇਸ) ਧਰਤੀ ਵਾਸਤੇ (ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੀ) ਕੀ ਹੈ ?

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਲਈ, ਅਰਜਨ ਮਧੂ ਸੂਦਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਧੂ ਸੂਦਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਹਨ ਜੋ ਸ਼ੈਤਾਨਾਂ, ਦੈਤਾਂ ਪਾਪੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ - ਆਪ ਤਾਂ ਪਾਪੀਆਂ ਦੈਤਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੈਤਾਨਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋ। ਪਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਸਿਰਫ ਧਰਤੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ - ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਨਉਚਿਤ ਹੈ।

1.36. ਸ਼ਲੋਕ :

निहत्य धार्तराष्ट्रान् नः, का प्रीतिः स्यात् जन-अर्दन। पापम् एव आ-श्रायेत् अस्मान्, हत्वा एतान् आततायिनः॥

ਨਿਹੱਤਯੁ ਧਰਾਤਰਾਸ਼ਟ੍ਰਾਨ ਨਹ, ਕਾ ਪ੍ਰੀਤਿਹ ਸ੍ਯਾਤੁ ਜਨਆਦ੍ਨ।

ਪਾਪਮ੍ ਇਵ ਆਸ਼੍ਰੇਤੁ ਅਸ੍ਮਾਨ੍ ਹਤ੍ਵਾ ਇਤਾਨ੍ ਆਤਾਤਾਯਿਨਹ॥

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਨਿਹੱਤਯੁ : ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਧਰਾਤਰਾਸ਼ਟ੍ਰਾਨ : ਧਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ। ਨਹ : ਅਸਾਨੂੰ। ਕਾ: ਕੀ। ਪ੍ਰੀਤਿਹ : ਖੁਸ਼ੀ। ਸ੍ਯਾਤੁ : ਹੇ ਸਕਦਾ। ਜਨਆਦ੍ਨ : ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ। ਪਾਪਮ੍ : ਪਾਪ। ਇਵ : ਸਿਰਫ਼। ਆਸ਼੍ਰੇਤੁ : ਜਿੰਮੇ ਪੈਣਾ। ਅਸ੍ਮਾਨ੍ : ਅਸਾਨੂੰ। ਹਤ੍ਵਾ : ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਤਾਨ੍ : ਇਹ। ਆਤਾਤਾਯਿਨਹ : ਅਪਰਾਧੀ, ਮਹਾਂਪਾਪੀ, ਕੁਕਰਮੀ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ। ਭਲਾ ਧਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ ਅਸਾਨੂੰ ਕੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੋਵੇਗੀ ? ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪਾਪ ਹੀ ਲੱਗੇਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ (1.34, 35, 36 ਸ਼ਲੋਕ) :- ○ 1.26 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿਤਨਅਥ ਪਿਤਾ ਮਹਾਨ... ਕਹਿ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਪਿਤਾਮਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਏਥੇ ਆਚਾਰ੍ਯਾਹ ਪਿਤਰਹ... ਕਹਿ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਚਾਰੀਆ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਇਹ ਹਨ ਕਿ ਉਥੇ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰਸ ਸਨੇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਪਿਤਾਮਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਏਥੇ ਨਾ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਪੂਜ ਆਚਾਰੀਆਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਜੀਵ ਦੇ ਪਰਮ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ○ ਅਪਿ = ਸ਼ਬਦ (1.35) ਦੋ ਵਾਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵਾਰਥ ਵਿੱਚ ਜੇ ਰੁਕਾਵਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨਗੇ ਹੀ ਕਿਉਂ ? ਜੇ ਮੰਨ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵਾਰਥ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਖੜੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਅਰਜਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਰਨ ਤੇ ਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਦਾ ਰਾਜ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਉਹ ਮਿਲ ਵੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ○ (1.35) ਮਧੂ ਸੂਦਨ = ਮਧੂ ਸੂਦਨ ਸੰਬੰਧਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਤਾਂ ਦੈਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋ, ਪਰ ਇਹ ਦਰੋਣ (ਗੁਰੂ) ਆਦਿ ਆਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਆਦਿ ਦੈਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹਨ ? ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਮਾਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਾਂ ? ਇਹ ਤਾਂ ਅਸਾਡੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹਨ। ਮਧੂ - ਇੱਕ ਦੈਤ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਮਧੂ ਸੂਦਨ ਪੈ ਗਿਆ। ○ ਪਿਤਰਹ = ਸਰੀਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜੋ ਪਿਤਾ ਲੋਕ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਹ ਰੂਪ, ਅਸਾਡਾ ਸਰੀਰ ਹੈ। ਸਰੀਰ

ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਕੋਧ ਜਾਂ ਲੋਭ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਮਾਰੀਏ, ਠ ਪੁਤਰਾਹ = ਅਸਾਡੇ ਤੇ ਅਸਾਡੇ ਭਾਈਆਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਅਜੇ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣਾ ਪੌਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਸਾਡਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਠ ਪਿਤਾਮਹਾਰ = ਪਿਤਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਪੂਜਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਸਾਨੂੰ ਤਾੜ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਮਾਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਠ ਮਾਤੁਲਾਹ = ਅਸਾਡੇ ਜੋ ਮਾਮਾ ਹਨ, ਸਾਡੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਭਾਈ, ਸਾਡੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਵਰਗੇ ਹਨ। ਠ ਸਰਵਸ਼ਰਾਹ = ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਹੁਰਾ ਸਾਹਿਬ ਹਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਹਨ, ਪਿਤਾ ਵਰਗੇ ਪੂਜਨ ਯੋਗ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਮਾਰੀਏ ? ਠ ਪੋਤਰਾਹ = ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ। ਠ ਸ਼ਾਲਾਹ = ਸਾਲੇ - ਸਾਡੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਦੇ ਭਾਈ। ਠ (1.36) ਜਨਾਰਧਨ = ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਰਦਨ ਭਾਵ ਹਨਨ, ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਨਾਰਧਨ। ਅਰਥਾਤ ਜਿਹੜਾ ਸੰਹਾਰਕ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਣ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੰਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਮਾਰਨ/ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ ਤਾਂ ਆਪ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਵੋ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਤਾਂ ਪਰਲੋ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਸੰਹਾਰ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਸਾਰੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ। ਠ ਆਤਤਾਈ : ਕੁਕਰਮੀ, ਜਿਹੜਾ ਅੱਗ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਧਨ ਲੁੱਟਦਾ ਹੈ, ਵਿਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਖੇਤ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਖੋਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਵਧੀਕੀ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਉਹ ਆਤਤਾਈ ਹੈ। ਆਤਤਾਈ ਉੱਪਰ ਲਿਖੇ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਆਤਤਾਈ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਜੋ ਮਾਨਵ ਦੋਖੀ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਾਪੀ ਨਹੀਂ। ਠ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ = ਆਤਤਾਈ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸਵਾਰਥ ਹੈ - ਉਹ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ। ਠ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ = ਕਿਸੇ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਹਿੰਸਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਸਵਾਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਤਤਾਈ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਭਾਵੇਂ ਪਾਪ ਨਹੀਂ, ਹਿੰਸਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਧਰਮਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਹਿੰਸਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਧਰਮ ਧਰਮ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਆਤਤਾਈ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ? ਜੇ ਆਪਣਾ ਬੇਟਾ ਹੀ ਆਤਤਾਈ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਉਚਿੱਤ ਨਹੀਂ। ਸੁਧਾਰਨਾ ਠੀਕ ਹੈ। ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਥਾਂ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਲਈ ਜਨਾਰਦਨ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਦੀ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕੌਰਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁਕਰਮੀ ਪਾਪੀ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਭੈੜੇ ਕੰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਕਸ਼ਟ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨੀਚ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹੇ ਦੁਸ਼ਟ ਪਾਪੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ 'ਮੌਤ' ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੀ ਢੁਕਵੀਂ ਹੈ ਪਰ ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹਨ, ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਭਿੱਜੇ ਭਾਵੁਕ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹੇ (ਕੌਰਵ) ਪਾਪੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲੈਣਾ ਹੀ ਬਿਹਤਰ ਹੈ। ਕੁਕਰਮੀ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। 1. ਘਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ। 2. ਜ਼ਹਿਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ। 3. ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। 4. ਧਨ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। 5. ਭੂਮੀ ਅਤੇ 6. ਪਤਨੀ ਚੁਰਾਉਣ ਵਾਲੇ।

1.37 ਸ਼ਲੋਕ :

तस्मात् न अहं: कथम् हन्तुम्, धार्तराष्ट्रान् स्व-बान्धवान् । स्व-जनम् हि कथम् हत्वा, सुखिनः स्याम मा-धव ॥

**ਤਸਮਾਤ ਨ ਅਹਰਾਹ ਵਯਮ੍ ਹੰਤਮ੍, ਧਾਰ੍ਤ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਾਨ੍ ਸਵਬਾਂਧਵਾਨ੍ ।
ਸਵਜਨਮ੍ ਹਿ ਕਥਮ੍ ਹਤ੍ਵਾ ਸੁਖਿਨਹ ਸ੍ਯਾਮ ਮਾਧਵ ॥**

ਠ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਸਮਾਤ : ਇਸ ਲਈ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਹਰਾਹ : ਨਿਆਇਵਾਲਾ। ਵਯਮ੍ : ਅਸੀਂ। ਹੰਤਮ੍ : ਮਾਰਨਾ। ਧਾਰ੍ਤਰਾਸ਼ਟ੍ਰਾਨ੍ : ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ। ਸਵਬਾਂਧਵਾਨ੍ : ਅਸਾਡੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ। ਸਵਜਨਮ੍ : ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਕਥਮ੍ : ਕਿਵੇਂ। ਹਤ੍ਵਾ : ਮਾਰੇ ਹੋਏ। ਸੁਖਿਨਹ : ਖੁਸ਼। ਸ੍ਯਾਮ : ਹੋ ਸਕਦੇ ਅਸੀਂ। ਮਾਧਵ : ਮਾਧਵਾ।

ਠ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਹੇ ਮਾਧਵ! ਆਪਣੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ ਅਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਸੁਖੀ ਰਹਿ ਸਕਾਂਗੇ ?

1.38 ਸ਼ਲੋਕ :

यदि-अपि एते न पश्यन्ति, लोभ-उपहत-चेतसः । कुल-क्षय-कृतम् दोषम्, मित्र-दोहे च पातकम् ॥

**ਯਦਿ ਅਪਿ ਏਤੇ ਨ ਪਸ਼੍ਯੰਤਿ, ਲੋਭ ਉਪਹਤ ਚੇਤਸਹ ।
ਕੁਲ ਅਕਸ਼ਯ ਕ੍ਰਤਮ੍ ਦੋਸ਼ਮ੍, ਮਿਤ੍ਰ ਦੋਹੇ ਚ ਪਾਤਕਮ੍ ॥**

ਠ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਦਿ ਅਪਿ : ਭਾਵੇਂ ਕਿ। ਏਤੇ : ਇਹ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਪਸ਼੍ਯੰਤਿ : ਵੇਖਣਾ। ਲੋਭ ਉਪਹਤ ਚੇਤਸਹ : ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਲਾਲਚ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ। ਕੁਲ ਅਕਸ਼ਯਕ੍ਰਤਮ੍ : ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵਿੱਚ। ਦੋਸ਼ਮ੍ : ਭੈੜਾ ਕੰਮ। ਮਿਤ੍ਰ ਦੋਹੇ : ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਦਗ਼ਾ ਕਰਨਾ, ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਣਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਪਾਤਕਮ੍ : ਪਾਪ।

ਠ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਭਾਵੇਂ ਲੋਭ ਲਾਲਚ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰੋਧ ਹੋਏ ਇਹ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਕੁਲ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਅਥਵਾ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਕਰਨ ਦੇ ਪਾਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ।

1.39 ਸ਼ਲੋਕ :

कथम् न ज्ञेयम् अस्माभिः, पापात् अस्मात् नि-वर्तिरुम् । कुल-क्षय-कृतम् दोषम्, प्र-पश्यद्भिः जन-अर्दन ॥

**ਕਥਮ੍ ਨ ਗ੍ਯੇਨੇਯਮ੍ ਅਸਮਾਭਿਹ, ਪਾਪਾਤ੍ ਅਸਮਾਤ੍ ਨਿਵ੍ਰਤਿਤਮ੍ ।
ਕੁਲ ਅਕਸ਼ਯ ਕ੍ਰਤਮ੍ ਦੋਸ਼ਮ੍ ਪ੍ਰ-ਪਸ਼੍ਯ ਦਿਹਭੀਹ ਜਨ੍ਆਰਦਨ ॥**

ਠ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਥਮ੍ : ਕਿਉਂ ?। ਨ : ਨਹੀਂ। ਗ੍ਯੇਨੇਯਮ੍ : ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਸਮਾਭਿਹ : ਅਸਾਨੂੰ। ਪਾਪਾਤ੍ : ਪਾਪ ਤੋਂ। ਅਸਮਾਤ੍ : ਇਹ। ਨਿਵ੍ਰਤਿਤਮ੍ : ਪਾਸਾ ਵੱਟ ਲੈਣਾ। ਕੁਲ ਅਕਸ਼ਯ ਕ੍ਰਤਮ੍ : ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਵਿੱਚ, ਕੁਲ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਵਿੱਚ। ਦੋਸ਼ਮ੍ : ਭੈੜਾ ਕੰਮ। ਪ੍ਰ-ਪਸ਼੍ਯ ਦਿਹਭੀਹ : ਸਾਡੇ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣਾ। ਜਨ੍ਆਰਦਨ : ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ! ਕੁਲ ਦੇ ਨਾਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਅਸਾਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਪ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ?

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ (1.37, 38, 39 ਸ਼ਲੋਕ) :- ○ ਤਸਮਾਤ੍ ਨ ਅਹਰਾਹ ਵਯਮ੍ ਹੰਤੁਮ੍ ਧਾਰੁਤਰਾਸ਼ਟ੍ਰਾਨ ਸ੍ਵ ਬਾਂਧਵਾਨ = ਮੈਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰਨ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿੰਨੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਅਜਿਹੇ ਅਨਰਥਕਾਰੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ? ਅਸਾਡੇ ਲਈ ਇੰਜ ਕਰਨਾ ਅਯੋਗ ਹੈ। ਕ੍ਰੋਧ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਲੋਭ ਵਿੱਚ ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿੱਥੇ ਮੋਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਮਾਨਵ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਦੱਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਦੱਬਣ ਨਾਲ ਮੋਹ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੋਹ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ○ ਪਾਪਮੁਇਵ = ਅਸਾਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਬਚ ਗਏ ਇਸ ਕੁਕਰਮੀ ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਾਪੀ ਹਨ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਭੀ ਪਾਪ ਹੀ ਲੱਗੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਪਾਪ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋਣਗੇ। ਜਿੱਥੇ ਅਨਰਥ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ, ਉਥੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲ ਹਿੰਸਾ ਕਰਨਾ ਪਾਪ ਹੈ ਅਨਿਆਇ ਹੈ। ○ ਤਸਮਾਤ੍ ਪਦ ਦੇ ਤਤ੍ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਅਦ੍ਰਸ਼ਟ ਫਲ ਦੇ ਅਭਾਵ ਅਥਵਾ ਅਨਰਥ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪਰਾਮਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਸੁੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਅਭਾਵ ਦੱਸਣ ਲਈ ਅਰਜਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ 'ਸ੍ਵਜਨਮ੍ ਹਿ ਕਥਮ੍ ਹਤ੍ਵਾ... ਮਾਧਵ' ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੇ ਪਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਰਤਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ○ ਮਾਧਵ = ਮਾ ਸ਼ਬਦ ਲਕਸ਼ਮੀ ਵਾਚਕ ਹੈ ਅਤੇ ਧਵ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਪਤੀ। ਅਰਥਾਤ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦਾ ਪਤੀ। ○ ਲੋਭ ਮੂਲਕ = ਜਿਵੇਂ ਲੋਭ ਮੂਲਕ ਵਾਕ ਸਮੂਹਿਤ ਵਾਕ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਭ ਮੂਲਕ ਆਚਰਣ ਭੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ○ ਦੁਰਯੋਧਨ - ਲੋਕ ਮੂਲਕ ਚਰਿੱਤਰ ਹੈ, ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ। ○ ਲੋਭ = ਜਿੰਨਾ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਹੋਰ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਫਿਰ ਇੰਜ ਮਿਲਦਾ ਹੀ ਰਹੇ, ਅਜਿਹੇ ਧਨ, ਜ਼ਮੀਨ, ਮਕਾਨ, ਆਦਰ, ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ, ਪਦ, ਅਧਿਕਾਰ ਆਦਿ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲੋਭ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਦੁਰਯੋਧਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਿਵੇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਲੁਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਲੋਭ ਹੈ, ਉਥੇ ਬੁੱਧੀ ਨਹੀਂ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਸੋਚਣ ਸਮਝਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਜੋ ਤਬਾਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਉਸ ਨਾਲ ਸਰਬ ਨਾਸ ਹੋਵੇਗਾ। ○ ਸੰਯੋਗ ਤੇ ਵਿਯੋਗ = ਸੰਯੋਗ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਵਿਯੋਗ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ○ ਮੱਤਭੇਦ = ਮਤਭੇਦ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ○ ਦੋਸ਼ = ਲੋਭ ਰੂਪੀ ਦੋਸ਼, ਮੋਹ ਰੂਪੀ ਦੋਸ਼ - ਦੁੱਖ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੈ। ○ ਮਿੱਤਰ ਧ੍ਰੋਹ - ਵੈਰ ਦੋਸ਼ ਹੈ। ○ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਧ੍ਰੋਹ ਸੁੱਖ ਨਾਸ਼ਕ ਹੈ, ਪਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ○ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ = ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲੱਭਣ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲਾ ਦੋਸ਼ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਉਲਟੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਅਭਿਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਅੰਦਰ ਦੋਸ਼ ਦੇਖਣਾ ਵੀ ਦੋਸ਼ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਈਰਖਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਫੇਰ ਅਭਿਮਾਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਦੋਸ਼ ਹੈ। ○ ਅਰਜਨ ਦਾ ਪੁਸ਼ਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, 'ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ! ਕੁਲ ਦੇ ਨਾਸ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਪ ਤੋਂ ਹਟਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ? ○ ਪਾਪ = ਏਥੇ ਪਾਪ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਕੁਲ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨਾ, ਦੋਸ਼ਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਕੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ। ○ ਸ਼ਰੇਯ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਫਲ ਅਸ਼ਰੇਯ (ਅਕਲਿਆਣ) ਨਾ ਹੋਵੇ 'ਜਿਹੜਾ ਕਰਮ, ਫਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭੀ ਅਨਰਥ ਨਾਲ ਬੱਝਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰੀਤਿ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੋਣ ਨਾਲ 'ਧਰਮ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਸ਼ - ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਦੇਖਣੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਦੋਸ਼ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਹੈ, ਉਹ ਦੁਰਯੋਧਨ ਵਿੱਚ ਦੋਸ਼ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਇੱਛਾਈ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਅੰਦਰ ਮੋਹ ਰੂਪੀ ਦੋਸ਼ ਹੈ।

1.40 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕੁਲ-ਕ੍ಷਯੇ ਪ੍ਰ-ਨਸ਼ਯਤਿ, ਕੁਲ-ਧਰਮਾ: ਸਨਾਤਨਾ:। ਧਰਮੋ ਨਛੇ ਕੁਲਮ੍ ਕ੍ਰੁਕ੍ਸ਼ਮ੍, ਅ-ਧਰਮ: ਅਥਿ- ਖਰਤਿ ਤਤ ॥

ਕੁਲ ਅਕ੍ਸ਼ਯੇ ਪ੍ਰਨਸ਼ ਯੰਤਿ ਕੁਲ ਧਰਮਾਹ ਸਨਾਤਨਾਹ।

ਧਰਮੇ ਨਸ਼ਟੇ ਕੁਲਮ੍ ਕ੍ਰੁਕ੍ਸ਼ਮ੍, ਅਧਰਮਹ ਅਭਿਭਵਤਿ ਓਤ ॥

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਕੁਲ ਅਕ੍ਸ਼ਯੇ : ਕੁਲ ਦੇ ਨਾਸ ਲਈ। ਪ੍ਰਨਸ਼ਯੰਤਿ : ਤਬਾਹੀ। ਕੁਲ ਧਰਮਾਹ : ਕੁਲ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਰੀਤੀਆਂ। ਸਨਾਤਨਾਹ : ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਪਰੇ, ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ। ਧਰਮੇ : ਅਧਿਆਤਮਕ। ਨਸ਼ਟੇ : ਤਬਾਹ ਹੋਣਾ, ਨਸ਼ਟ ਹੋਣਾ। ਕੁਲਮ੍ : ਪਰਿਵਾਰ। ਕ੍ਰੁਕ੍ਸ਼ਮ੍ : ਸਮੁੱਚਾ, ਸਾਰਾ। ਅਧਰਮਹ : ਅਧਾਰਮਿਕਤਾ। ਅਧਿਵਿਤ੍ਰਤਾ : ਅਸ਼ਰਧਾ। ਅਭਿਭਵਤਿ : ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ। ਓਤ : ਸੱਚਮੁੱਚ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਕੁਲ ਦੇ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕੁਲ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹ-ਰੀਤੀਆਂ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਲ ਧਰਮ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅਧਰਮ ਪਾਪ ਅਧਿਵਿਤ੍ਰਤਾ ਸੰਪੂਰਨ ਕੁਲ ਨੂੰ ਦੱਬ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਥਵਾ ਸਾਰੀ ਕੁਲ ਉੱਪਰ ਪਾਪ ਹੀ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ○ ਕੁਲ ਧਰਮ = ਕੁਲ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਰੀਤੀਆਂ, ਪ੍ਰਪੱਕ ਮਰਯਾਦਾਵਾਂ, ਪਵਿੱਤਰ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ - ਕੁਲ ਧਰਮ ਹੈ। ○ ਕੁਲ ਅਕ੍ਸ਼ਯੇ - ਕੁਲ ਦਾ ਨਾਸ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਹੋ ਜਾਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਕੁਲ ਧਰਮ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ○ ਧਰਮ ਨਸ਼ਟੇ ਕੁਲੰ..... ਅਭਿਭਵਤਿ ਓਤ = ਜਦੋਂ ਕੁਲ ਦੀਆਂ ਪਵਿੱਤਰ ਮਰਯਾਦਾਵਾਂ, ਰੀਤੀਆਂ, ਪਵਿੱਤਰ ਆਚਰਣ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ, ਤਦ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਉਲਟ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਭਾਵ ਕਰਨ ਯੋਗ ਕੰਮ ਨੂੰ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਤੇ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਅਧਰਮ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਨ ਕੁਲ ਵਿੱਚ ਅਧਰਮ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਚ ਗਏ ਬੱਚਿਆਂ ਬੁੱਢਿਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਧਰਮ ਦਬਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਸ਼ਸਤਰ, ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ, ਦਰਸ਼ਨ-ਵੇਤਾ, ਸਿਆਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਿੱਛੋਂ ਬਚ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਵਿਦਵਾਨ ਆਚਾਰੀਆ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਬਚਦਾ। ਨਾ ਸ਼ਾਸਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਮਰਯਾਦਾ ਸੰਸਕਾਰ, ਆਚਰਣ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਅਧਰਮ ਫੈਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਅਰਾਜਕਤਾ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ○ ਓਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਏਥੇ ਅਧਿ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਓਤ ਦੇ ਅਰਥ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹਨ, ਜੋ ਅਧਿ ਦੇ ਅਰਥ, ਭੀ ਹਨ। ਵੰਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਕੁਲ ਨਾਸ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਯੁੱਧ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁਲ ਦਾ ਕੋਈ ਕਰਤਾ ਜਿਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਕੁਲ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕੁਲ ਧਰਮ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.41 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅ-ਖਰਮ-ਅਭਿਖਵਾਤ੍ ਕ੍ਰਿਯਾ, ਸ਼-ਦੁਖਿਯੰਤਿ ਕੁਲ-ਕ੍ਰਿਯਾ:। ਸ੍ਰੀਥੁ ਦੁਯਾਸੁ ਵਾਯੋਯ, ਜਾਯਤੇ ਕਰ੍ਣ-ਸੰਕਰ:॥

ਅਧਰਮ ਅਭਿਭਵਾਤ੍ ਕ੍ਰਸ਼ਣ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਯੰਤਿ ਕੁਲ ਇਸਤ੍ਰੀ ਯਹ।

ਸਤ੍ਰੀਸ਼ੁ ਦੁਸ਼ਟਾਸ੍ ਵਾਰ੍ਸ਼ਣੇਯ ਜਾਯਤੇ ਵਰ੍ਣ ਸੰਕਰਹ॥

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਅਧਰਮ : ਅਭਿਭਵਾਤ੍। ਅਧਾਰਮਿਕਤਾ ਅਥਵਾ ਭਗਤੀਹੀਣਤਾ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ 'ਚੋਂ। ਕ੍ਰਸ਼ਣ : ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ। ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਯੰਤਿ : ਭੈੜਾ ਅਥਵਾ ਦੁਸ਼ਟ ਬਣ ਜਾਣਾ। ਕੁਲ ਇਸਤ੍ਰੀਯਹ : ਕੁਲ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ। ਸਤ੍ਰੀਸ਼ੁ : ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ। ਦੁਸ਼ਟਾਸ੍ : ਭੈੜਾ ਬੇਈਮਾਨ ਹੋਣਾ। ਵਾਰ੍ਸ਼ਣੇਯ : ਹੇ ਵਾਰਸ਼ਨਿਆ। ਜਾਯਤੇ : ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ, ਉਠਣਾ ਚੜ੍ਹਨਾ। ਵਰ੍ਣ ਸੰਕਰਹ : ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ! ਕੁਲ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਅਧਰਮ ਜਾਂ ਪਾਪ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕੁਲ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੇ ਵ੍ਰਿਸ਼ਣ ਵੰਸ਼ੀਆ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ! ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਵਰਣਸੰਕਰ ਉਤਪਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਰਣ ਸੰਕਰ : ਵਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਸ਼ਰਣ ਅਥਵਾ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੰਤਾਨ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ○ ਅਧਰਮ ਅਭਿਭਵਾਤ੍ ਕ੍ਰਸ਼ਣ... ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਯੰਤਿ ਕੁਲ ਇਸਤ੍ਰੀਯਹ = ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਕੁਲ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਧਰਮ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਦੁਸ਼ਿਤ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ○ ਧਰਮ ਪਾਲਣਾ = ਧਰਮ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅੰਤਹਕਰਣ ਸ਼ੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਸਤੋਗੁਣ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਤੋਗੁਣੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਜਾਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ○ ਅਧਰਮ ਨਾਲ ਅੰਤਹਕਰਣ ਸ਼ੁੱਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਬੁੱਧੀ ਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਅੰਦਰ ਖੋਟ ਮਲੀਨਤਾ, ਲੋਭ ਹੰਕਾਰ ਕਾਮ ਜਾਗਦਾ ਹੈ। ਤਮੋਗੁਣ ਵਧਦੇ ਹਨ। ਸੰਕਰ = ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਰੁੱਧ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੋ ਕੇ ਜੋ ਬਣਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਕਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਦ ਧਰਮ ਸੰਕਰ ਵਰਣ ਸੰਕਰ, ਜਾਤੀ ਸੰਕਰ ਕੁਲ ਸੰਕਰ ਵੇਸ਼ ਸੰਕਰ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਕਰ, ਹੰਕਾਰ ਸੰਕਰ ਆਦਿ ਸੰਕਰ ਦੋਸ਼ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ○ ਕ੍ਰਸ਼ਣ = ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਣ ਵਾਲੇ ਕ੍ਰਸ਼ਣ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ! ਇਹ ਦੱਸੋ, ਅਸਾਡੀ ਕੁਲ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਕਿਵੇਂ ਕਦੋਂ ਖਿੱਚੋਗੇ ? ਭਾਵ ਕਿੱਧਰ ਲੈ ਜਾਵੋਗੇ ? ਵਾਸ਼ਣੇਰਯ = ਅਰਜਨ ਵੱਲੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਹ ਸੰਬੋਧਨ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਵ੍ਰਿਸ਼ਣ ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਵਤਾਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਏਸ ਲਈ ਆਪ ਵਾਸ਼ਣੇਯ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹੋ। ਜਦੋਂ ਸਾਡੀ ਕੁਲ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਕੁਲ ਨੂੰ ਕੀ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ? ਇਸ ਲਈ ਕੁਲ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਉਚਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ, ਜਿੰਨਾਂ ਦੀ ਅਰਜਨ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਦੁਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।

1.42 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਮ੍-ਕਰ: ਨਰਕਾਯ ਏਕ, ਕੁਲ-ਬਨਾਨਾਂ ਕੁਲਸ੍ਯ ਚ। ਪਰੰਤਿ ਪਿਤਰ: ਹਿ ਏਥਾਸ੍, ਲੁਪ-ਪਿਠ-ਤਦਕ-ਕ੍ਰਿਯਾ:॥

ਸਮ੍ਕਰਹ ਨਰਕਾਯ ਏਵ ਕੁਲ ਘ੍ਨਾਨਾਂ ਕੁਲਸ੍ਯ ਚ।

ਪਤਇੰਤ ਪਿਤਰਹ ਹਿ ਇਸ਼ਾਮ੍ ਲੁਪ੍ਤ ਪਿੰਡ ਓਦਕ ਕ੍ਰਿਆਹ॥

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਸਮ੍ਕਰਹ : ਘਬਰਾਹਟ। ਨਰਕਾਯ : ਨਰਕ ਦੇ ਲਈ। ਏਵ : ਭੀ। ਕੁਲ ਘ੍ਨਾਨਾਂ : ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਾਤਲਾਂ ਦੇ। ਕੁਲਸ੍ਯ : ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ। ਚ : ਅਤੇ। ਪਤਇੰਤ : ਪਤਿੱਤ ਹੋਏ। ਪਿਤਰਹ : ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ। ਹਿ : ਦਰਅਸਲ। ਇਸ਼ਾਮ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਲੁਪ੍ਤ ਪਿੰਡ ਓਦਕ ਕ੍ਰਿਆਹ : ਚਾਵਲ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਵਰਣ ਸੰਕਰ ਕੁਲਨਾਸ਼ ਲਈ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਰਕ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਿੰਡੋਦਕ ਕ੍ਰਿਆ ਲੁਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਰ ਲੋਕ ਵੀ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੋ ਲੋਕ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ - ਉਹ ਖੋੜੇਸਮੇਂ ਲਈ ਪਿੱਤਰ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਹੀ ਨਵੇਂ ਜਨਮ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਆਰੰਭ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਛੜਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਧੀਆਂ ਜੋ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਲਈ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ।

1.43 ਸ਼ਲੋਕ :

ਦੋਸ਼ੈ: ਏਰੈ: ਕੁਲ-ਬਨਾਨਾਂ, ਕਰ੍ਣ-ਸੰਕਰ-ਕਾਰਕੈ:। ਤਦ੍-ਸਾਘਨ੍ਤੇ ਜਾਤਿ-ਧਰ੍ਮਾ:, ਕੁਲ-ਧਰ੍ਮਾ: ਚ ਸ਼ਾਸ਼੍ਵਗਾ:॥

ਦੋਸ਼ੈਹ ਏਤੈਹ ਕੁਲ ਘ੍ਨਾਨਾਂ ਵਰ੍ਣ ਸੰਕਰ ਕਾਰਕੈਹ।

ਉਦ੍ਰਸਾਦ੍ਯੰਤੇ ਜਾਤਿ ਧਰ੍ਮਾਹ ਕੁਲ ਧਰ੍ਮਾਹ ਚ ਸ਼ਾਸ਼੍ਵਤਾਹ॥

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :-** ਦੋਸ਼ੈਹ : ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਕਰਕੇ। ਏਤੈਹ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ। ਕੁਲ ਘ੍ਨਾਨਾਂ : ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਵਰਣ ਸੰਕਰ ਕਾਰਕੈਹ : ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਮਿਲਾਵਟ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ। ਉਦ੍ਰਸਾਦ੍ਯੰਤੇ : ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਾਤਿ ਧਰ੍ਮਾਹ : ਜਾਤੀ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਰੀਤੀਆਂ। ਕੁਲ ਧਰ੍ਮਾਹ : ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤੀਆਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਸ਼ਾਸ਼੍ਵਤਾਹ : ਅਨੰਤ ਸਦੀਵੀ ਅਮਰ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :-** ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਣ ਸੰਕਰ ਕਾਰਕ ਦੇ ਔਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਲ ਨਾਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਕੁਲ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਧਰਮ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਕਾਰਨ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘਬਰਾਹਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਦਰਅਸਲ ਆਪਣੇ ਸਦੀਵੀ ਗੁਣਾਂ (ਜਿਹੜੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ) ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

1.44 ਸ਼ਲੋਕ :

उद्-सन्न-कुल-धर्माणां, मनुष्याणाम् जन-अर्दन। नरके अ-नियतम् वासः, भवति इति अनु-शुश्रुम् ॥

**ਓਦ-ਸੰਨ-ਕੁਲ ਧਰਮਾਣਾਂ ਮਨੁਸ਼ਯਾਣਾਮ੍ ਜਨਅਰਦਨ।
ਨਰਕੇ ਅ-ਨਿਯਤਮ੍ ਵਾਸਹ, ਭਵਤਿ ਇਤਿ ਅਨੁਸ਼ੁਸ਼ਰੁਮ ॥**

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਓਦਸੰਨ ਕੁਲ ਧਰਮਾਣਾਂ : ਜਿਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁਸ਼ਯਾਣਾਮ੍ : ਆਦਮੀ ਦੀ। ਜਨਅਰਦਨ : ਹੇ ਜਨਾਰਦਨਾਂ। ਨਰਕੇ : ਨਰਕ ਵਿੱਚ। ਅਨਿਯਤਮ੍ : ਅੰਵਾਣੇ ਸਮੇਂ ਲਈ। ਵਾਸਹ : ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ। ਭਵਤਿ : ਹੈ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਅਨੁਸ਼ੁਸ਼ਰੁਮ : ਅਸੀਂ ਸੁਣ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਜਨਾਰਦਨਾਂ! ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਲ ਧਰਮ ਹੀ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਰਕ ਅਥਵਾ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੁਣ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ (1.42, 43, 44 ਸ਼ਲੋਕ) :- ○ ਸਮੁਕਰਹ ਨਰਕਾਯ ਏਵ ਕੁਲ ਘ੍ਰਾਨਾਂ ਕੁਲਸ੍ਯ ਚ = ਵਰਣ ਮਿਸ਼ਰਣ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਵਰਣ ਸੰਕਰ ਸੰਤਾਨ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਬੁੱਧੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਅਜਿਹੀ ਸੰਤਾਨ ਨਾ ਮਰਯਾਦਾ ਨਾ ਕੁਲ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ○ ਕੁਲਘਾਤੀ = ਕੁਲਘਾਤੀ ਉਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਕੁਲ ਦਾ ਸੰਹਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕੁਲਘਾਤੀ ਕੁਲ ਨੂੰ ਨਰਕ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ○ ਪਤਇਤ..... ਓਦਕ ਕ੍ਰਿਆਹ = ਕੁਲ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਵਰਣ ਸੰਕਰੀ ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ ਆਦਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਵਰਣ-ਸੰਕਰ ਦੁਸ਼ਟ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ 'ਹਿ' ਸ਼ਬਦ ਅਪਿ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ 'ਹੇਤੁ' ਵਰਗੇ ਹਨ। ○ ਦੋਸ਼ੈ ਇਤੈਹ... ਸ਼ਾਸ਼੍ਵਤਾਹ, ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਕੁਲ ਨਾਸ਼, ਧਰਮ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਰਮ ਫੈਲਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੁਸ਼ਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਰਣ ਸੰਕਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ○ ਕੁਲ ਧਰਮ = ਇੱਕੋ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੁਲਦੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਹਨ, ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ ਹਨ, ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਆਚਰਣ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਉਸ ਕੁਲ ਦੇ ਧਰਮ ਹਨ। ○ ਜਾਤੀ ਧਰਮ :- ਇੱਕੋ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਕੁਲਾਂ ਦੇ ਸਮੁਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜੋ ਧਰਮ ਕਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਜਾਤੀ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਰਣ ਧਰਮ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ○ ਵਿਵੇਕ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰਵਕ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ = ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਵਿਵੇਕ ਹੈ। ਨਵਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਚੰਗਾ ਮੰਦਾ ਕਰਨ, ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰਵਕ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ○ ਵਿਵੇਕ ਨਿਰਾਦਰ = ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦਿਵੇਸ਼ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਕੇ ਲੋਭ ਹਿੱਤ, ਆਪਣੇ ਆਚਰਣ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਾਂ ਕੁਲ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿੰਦਾ ਅਪਮਾਨ ਤ੍ਰਿਸ਼ਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਉਹ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ○ ਮਨੁਸ਼ਯਾਣਾਮ = ਕੁਲ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਉਹ ਪਿੱਤਰ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਤੇ ਅੱਗੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਜੋ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਲ ਧਰਮ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਵੇਕ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਚੇਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਦੁੱਖ ਭੋਗਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਬੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਉਹ ਯੁੱਧ ਪਾਪ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਯੁੱਧ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪਾਪ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸੁੱਖ ਲਈ ਉੱਚੀਆਂ ਸੁੱਚੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਭੋਗਦਾ ਹੈ।

1.45 ਸ਼ਲੋਕ :

अहो बत महत् पापम्, कर्तुम् वि-अव-सिताः वयम्। यत् राज्य-सुख-लोभेन, हन्तुम् स्व-जनम् उद्-यताः ॥

**ਅਹੋ ਬਤ ਮਹਤ੍ ਪਾਪਮ੍ ਕਰ੍ਤੁਮ੍ ਵਿਅਵਸਿਤਾਹ ਵਿਯਮ੍।
ਯਤ੍ ਰਾਜ੍ਯ ਸੁਖੰ ਲੋਭੇਨ, ਹੰਤੁਮ੍ ਸ੍ਵ ਜਨਮ੍ ਓਦ ਯਤਾਹ ॥**

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਹੋਬਤ : ਅਫਸੋਸ। ਮਹਤ੍ : ਮਹਾਨ। ਪਾਪਮ੍ : ਪਾਪ। ਕਰ੍ਤੁਮ੍ : ਕਰਨਾ। ਵਿਅਵਸਿਤਾਹ : ਤਿਆਰ ਹੋਏ। ਵਿਯਮ੍ : ਅਸੀਂ। ਯਤ੍ : ਉਹ। ਰਾਜ੍ਯਸੁਖ ਲੋਭੇਨ : ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਲੋਭ ਲਈ। ਹੰਤੁਮ੍ : ਮਾਰਨਾ। ਸ੍ਵ ਜਨਮ੍ : ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ। ਓਦ ਯਤਾਹ : ਤਿਆਰ ਹੋਏ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਫਸੋਸ ਹੈ! ਹਾਏ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਦੁੱਖ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਮਹਾਨ ਪਾਪ (ਗ਼ਲਤ ਕੰਮ) ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਹਾਂ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਦੇ ਲੋਭ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤੱਤਪਰ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ○ 'ਜੇ ਤੇਰੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਬੁੱਧੀ ਸੀ ਤਾਂ ਤੂੰ ਫਿਰ ਏਥੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਕਿਉਂ ਆਇਆ ਸੀ ?' ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਿਨਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਮੈਂ ਇੰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦਾ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਜੇ ਅਰਜਨ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਦਾ ਯੁੱਧ ਪ੍ਰਤਿ ਵੈਰਾਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੀਮ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਬੰਦੂਆਂ ਦਾ ਵੀ ਕਤਲ ਹੋਵੇਗਾ, ਫਿਰ ਅਰਜਨ ਕੀ ਕਰੇਗਾ ? ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਜੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਰ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਮੈਨੂੰ ਮੈਂ ਜੋ ਸ਼ਸਤਰ ਹੀਣ ਹਾਂ, ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਾਰ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੋਵੇਗਾ। ○ ਅਹਿੰਸਾ = ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਅਹਿੰਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਉਣ ਨਾਲੋਂ ਮਰਨਾ ਹਿਤਕਾਰੀ ਹੈ। ○ ਪ੍ਰਤੀਕਾਰ = ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆਵਾਸਤੇ ਚੇਸ਼ਟਾ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ○ ਮਹਤਪਾਪਮ੍ = ਬੁੱਧ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਬੰਦੂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ। ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਜੀਵਨ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਸੁਧਾਰਨਾ ਪੁੰਨ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਅਨਾਦਰ ਕਰਨਾ, ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਬੇਕਸੂਰ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਮਹਾਂਪਾਪ ਹੈ। ○ ਅਹੋ ਤੇ ਬਤ ! ਆਹੋ ਦੇ ਅਰਥ ਹੈਰਾਨ ਹੋਣਾ, ਬੁੱਧ ਦੀ ਭਿਆਂਕਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਬਤ ਦੇ ਅਰਥ ਦੁੱਖ ਅਫਸੋਸ ਹਨ। ○ ਲੋਭ = ਅਰਜਨ ਯੁੱਧ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੋਭ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ○ ਲੌਕਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ = ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਰਾਜ ਸੱਤਾ 'ਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਲਾਲਚ ਹੈ ਜੋ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਪਾਪ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।

1.46 ਸ਼ਲੋਕ :

यदि माम् अ-प्रतीकारम्, अ-शस्त्रम् शस्त्र-पाणयः। धार्तराष्ट्राः रणे हन्तुः, तत् मे क्षेम-तरम् भवेत् ॥

ਯਦਿ ਮਾਮ੍ ਅਪ੍ਰਤੀਕਾਰਮ੍ ਅਸ਼ਸ੍ਤ੍ਰਮ੍ ਸ਼ਸ੍ਤ੍ਰ ਪਾਂਣਯਹ।

ਧ੍ਰਾਤਰਾਸ਼੍ਟ੍ਰਾਹ ਰਣੇ ਹਨ੍ਯਹ ਤਤੁ ਮੇ ਕਸ਼ੇਮ੍ ਤਰਮ੍ ਭਵੇਤੁ ॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਦਿ : ਜੇ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰੀ, ਮੈਨੂੰ, ਮੇਰਾ। ਅਪ੍ਰਤੀਕਾਰਮ੍ : ਜੇ ਨਾ ਬਚਾਏ। ਅਸ਼ਸ੍ਤ੍ਰਮ੍ : ਜਿਸ ਕੋਲ ਹਥਿਆਰ ਨਾ ਹੋਣ। ਸ਼ਸ੍ਤ੍ਰ ਪਾਂਡਹ : ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਹਥਿਆਰ ਹਨ (ਪਾਂਡੇ)। ਧ੍ਰਾਤਰਾਸ਼੍ਟ੍ਰਾਹ : ਧ੍ਰਾਤਰਾਸ਼ਟਰ। ਰਣ : ਜੰਗ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ। ਹਨ੍ਯਹ : ਕਤਲ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਤਤੁ : ਉਹ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ, ਮੇਰੇ। ਕਸ਼ੇਮ੍ ਤਰਮ੍ : ਚੰਗੇਰੇ। ਭਵੇਤੁ : ਹੋਣਗੇ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਜਿਸ ਕੋਲ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਉਂਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਜੇਕਰ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਪੁੱਤਰ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਯਦਿ ਮਾਮ੍... ਕਸ਼ੇਮ੍ਤਰਮ੍ ਭਵੇਤੁ = ਅਰਜਨ ਅਠਾਈਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸ਼ੋਕ ਗ੍ਰਸਤ ਹੈ, ਧਨੁਸ਼ ਤਿਆਗ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ - ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਗੱਬਾਰ ਹੈ, ਵਿਚਾਰ ਹਨ - ਸਭ ਕੁੱਝ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਵਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਹਵਾੜ ਜਦ ਨਿੱਕਲ ਆਵੇਗੀ, ਤਦ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਕੁੱਝ ਬੋਲਣਗੇ। ਜਦ ਅਰਜਨ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਭਗਵਾਨ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੇ। ਦਰਅਸਲ ਸਾਡੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਅਰਜਨ ਵੱਲੋਂ ਕਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਠੀਕ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਬੰਧੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ, ਕੁਲ ਨਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਉਚਿੱਤ ਨਹੀਂ, ਆਦਿ। ਇਹ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੋਹ ਹੈ। ○ ਮੋਹ ਜੋ ਗਿਆਨ ਦੇ ਉਲਟ ਭਾਵ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੋਹ ਵਿੱਚ ਗੁਸਿਆ ਅਰਜਨ ਧਰਮ, ਬੰਧੂਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰਨ ਤੇ ਪਾਪ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਠੀਕ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਜੀਵ-ਕਲਿਆਣ ਵੱਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੌਕਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ○ ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਣਾ = ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਯੁੱਧ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਬਲਕਿ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਣ ਲਈ ਚੇਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਹੀਣ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਉਹ ਯੁੱਧ ਨਾ ਲੜਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੇ ਅਰਜਨ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਇਸ ਦਾ ਮੋਹ ਹੈ। ਜੇ ਕਰਤੱਵ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਉਹ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੰਜਿਲ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ, ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਜ਼ਰੂਰ ਆਖਿਆ, 'ਮੈਂ ਆਪ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਾਂਗਾ (ਕਰਿਸ਼੍ਣੇਵਚਨਤਵ) ਅਰਥਾਤ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਾਂਗਾ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ○ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦਰਸ਼ਨ = ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ, 'ਮੈਂ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਕਾਲ ਹਾਂ, ਸਭ ਦਾ ਸੰਹਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਏਥੇ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਤੇਰੇ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਯੋਧੇ ਬਚਣਗੇ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਨਰ ਸੰਹਾਰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਅਵੱਸਯ ਭਾਵੀ ਹੈ। ਹੋਣਹਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣਾ ਇਸ਼ਟ ਅਨਿਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਿਖਰ ਹੈ। ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣਾ ਕਤਲ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਰੁਚੀ ਅਰਜਨ ਦੀ ਘੋਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

1.47 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸੰਜੇ ਉਦਾਚ ਸਭ੍ਰਯ ਤਗਾਚ

एवम् उक्त्वा अर्जुनः संख्ये, रथ-उपस्थे उप-अविशत्। वि-सृज्य स-शरम् चापम्, शोक-सं-विग्न-मानसः ॥

ਇਵਮ੍ ਉਕ੍ਤਵਾ ਅਰ੍ਜੁਨਹ ਸੰਖਯੇ ਰਥ ਉਪਸ੍ਥੇ ਉਪਅਵਿਸ਼ਤੁ।

ਵਿਸ੍ਰਜ੍ਯ ਸਸ਼ਰਮ੍ ਚਾਪਮ੍ ਸ਼ੋਕ ਸੰਵਿਗ੍ਨ੍ ਮਾਨਸਹ ॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਇਵਮ੍ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਉਕ੍ਤਵਾ : ਕਹਿ ਚੁੱਕਣ ਪਿੱਛੋਂ। ਅਰ੍ਜੁਨਹ : ਅਰਜਨ। ਸੰਖਯੇ : ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ। ਰਥ ਉਪਸ੍ਥੇ : ਰਥ ਦੀ ਸੀਟ ਤੋਂ। ਉਪਅਵਿਸ਼ਤੁ : ਬੈਠ ਗਿਆ। ਵਿਸ੍ਰਜ੍ਯ : ਪਿੱਛਾ ਛੁਡਾ ਕੇ। ਸਸ਼ਰਮ੍ : ਤੀਰ। ਚਾਪਮ੍ : ਕਮਾਨ। ਸ਼ੋਕ ਸੰਵਿਗ੍ਨ੍ ਮਾਨਸਹ : ਗ਼ਮੀ ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ ਭਰੇ ਮਨ ਨਾਲ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸ਼ੋਕ ਗ਼ਮ ਨਾਲ ਭਰੇ ਮਨ ਨਾਲ ਬੜੇ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ (ਤੀਰ ਕਮਾਨ) ਬਾਣ ਤੇ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਰਥ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਜਾ ਬੈਠਿਆ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਸੰਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਕੇ ਅਰਜਨ ਸ਼ੋਕ ਵਿੱਚ ਵਿਆਕੁਲ ਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਧਨੁਸ਼ ਬਾਣ ਛੱਡ ਕੇ ਰਥ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ।' ਇਸ ਸ਼ੋਕਮਈ ਅਵੱਸਥਾ ਲਈ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਦਰੋਣ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਥ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕੌਰਵ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੋਹ ਜਾਗ ਪਿਆ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਉਸਨੂੰ ਪਾਪ ਲੱਗਿਆ। ਇਹੋ ਮੋਹ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਰਜਨ, ਜਿਸ ਨੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਉਠਾਏ ਸਨ, ਹੁਣ ਸ਼ੋਕ ਮਈ ਅਵੱਸਥਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਬੈਠਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਦੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰ ਰੂਪ ਹੈ - ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਵਾਰਤਲਾਪ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਜਨ ਵਿਸ਼ਾਦ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰ ਰੂਪ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਵਾਰਤਲਾਪ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਜਨ ਵਿਸ਼ਾਦ ਯੋਗ ਹੈ ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ।

